

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SOSYAL VE EKONOMİK
ALANDA YAPILAN REFORM HAREKETLERİ

KEMAL YAKUT

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN

DOÇ. DR. İHSAN GÜNEŞ

ESKİŞEHİR 1991

III. BÖLÜM : SOSYAL ALANDA YAPILAN REFORM HAREKETLERİ..	93
A- ÇALIŞMA YAŞAMININ DÜZENLENMESİ	93
1- İşçi Eylemlerini Doğuran Nedenler	93
2- İşçi Hareketleri ve Grevler.....	96
3- İşçi Hareketlerinin Kısıtlanması.....	98
B- KADIN SORUNU VE KADININ ÇAĞDAŞLAŞTIRILMASI	
GİRİŞİMLERİ	103
1- II. Meşrutiyet Dönemine Kadar Kadın Sorunu..	103
2- II. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Akımlarının	
Kadın Sorununa Bakışları	105
a- İslamcılık Akımı ve Kadın.....	105
b- Batıcılık Akımı ve Kadın.....	109
c- Türkçülük Akımı ve Kadın.....	111
3- Kadın Derneklerinin Kurulması.....	113
4- Kadınların Çalışma Yaşamına Girmesi.....	116
5- Özel Yaşamın Düzenlenmesi.....	121
a- Evlenme.....	121
b- Boşanma.....	125
IV. BÖLÜM : EKONOMİK ALANDA YAPILAN REFORM HAREKETLERİ.	130
A- YENİ BİR EKONOMİK DÜZEN ARAYIŞI	130
1- İslamcılık Akımı ve Ekonomi.....	130
2- Batıcılık Akımı ve Ekonomi.....	135
3- Türkçülük Akımı ve Ekonomi.....	138
B- MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI VE UYGULANMASI.....	143
1- Ekonomik Dışa Bağımlılığı Azaltma Çabaları..	143

2- Ekonomik Kalkınmayı Sağlayan Yasal Düzenle-	
meler.....	149
a- Kredi Kurumlarının Yeniden Düzenlenmesi..	149
b- Özel Girişimciliğin Özendirilmesi ve	
Ulusal Sanayi Kurma Çalışmaları.....	153
c- Kooperatiflerin Kurulması.....	158
d- Dış Ticaretin Geliştirilmesi İçin Yapılan	
Çalışmalar.....	161
SONUÇ	165
BİBLİYOGRAFYA	167

KISALTMALAR

a.g.d.	: Adı geçen dergi
a.g.mk.	: Adı geçen makale
a.g.y.	: Adı geçen yapıt
b.	: Baskı
BBA.	: Başbakanlık Arşivi
C.	: Cilt
Çev:	: Çeviren
Haz:	: Hazırlayan
H.A.K.	: Hukuk-ı Aile Kararnamesi
İT	: İttihat ve Terakki
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MMZbC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
S.	: Sayı
s.	: Sahife
T.T.	: Tarih ve Toplum
T.C.T.A.	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye An- siklopedisi
v.d.	: Ve devamı
y.a.g.y.	: Yukarıda adı geçen yapıt

GİRİŞ

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YAPILAN ÇAĞDAŞLAŞMA HAREKETLERİ

XVI. yüzyılda Avrupa'da ticari sermayenin yoğunlaşarak uluslararası ticaret dengelerini bozması, Osmanlı ekonomisinin de olumsuz bir biçimde etkilenmesine yol açmıştır. XVI. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında iç ticaret daralmış, kentlerdeki üretim azalmış, kırlarla kentler arasındaki işbölümü zayıflamaya başlamıştır.⁽¹⁾ Ticaret yoluyla değerli maden girişinin hızlanması, tarımsal üretimin

(1) Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559), C.2, 2.b, İstanbul: 1979, s. 435 v.d. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İstanbul: 1988, s. 114-115.

nüfus artışının gerisinde kalması ve devlet harcamalarının yükselmeye başlaması ekonomiyi temellerinden sarsmıştır.⁽²⁾

Bu sürece bağlı olarak devletin merkez teşkilatı ile taşra teşkilatında da imparatorluğun geri kalmasına yol açacak değişimler meydana gelmiştir. Yöneticilerin yeteneklerini ve çalışkanlıklarını kanıtlayarak değil, rüşvet vererek, dalkavukluk yaparak iş başına gelmeleri, pramitin en üst noktasından en alt noktasına doğru bozulmayı da beraberinde getirmiştir.⁽³⁾ Ayrıca bu olaylara paralel olarak toprak sisteminin bozulması devletin temel dayanaklarından olan tımarın da askeri gücünü ve ekonomik işlevlerini yavaş yavaş kaybetmesine yol açmıştır.⁽⁴⁾ Bu gelişmeler sonucu imparatorluk çağın gerisinde kalmaya başlamıştır.

-
- (2) Halil Sahillioğlu, " Osmanlı Para Tarihinde Dünya ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750) ", Türkiye İktisat Tarihi Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi, özel sayı (1978), s.12 v.d. Barkan, bu gelişmeler sonucu bütün Anadolu'nun bir daha kendine gelemeyecek şekilde etkilendiğini ileri sürmüştür. Bkz. Ö.L.Barkan, " XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri " İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1963, s.20,
- (3) Sami Şener, Osmanlı'da Siyasi Çözülme, İstanbul : 1986. s.94-95.
- (4) Ömer Lütfi Barkan, " Tımar ", Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Esesrler I, İstanbul : 1980, s.852 v.d., Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, C.2, İstanbul 1970, s.229 v.d.

Osmanlılar'ın günün bilimsel ve teknolojik gelişmelerini izleyememeleri ve gün geçtikçe zayıflayan askeri yapılarını güçlendirememeleri kendilerindeki geri kalmışlık sendromunu derinleştirmiştir. B.Lewis, " yeni teknikleri benimsemede atiklik ve çabukluğun azalması, (...) silahlı kuvvetlerin mesleki ve moral standartlarındaki genel bozulmanın belkide en tehlikeli bir çephesidir."⁽⁵⁾ diyerek Osmanlı ordusunun bozulmasına ışık tutmuştur.

XVII.yüzyılda askeri yenilgilerin ve toprak kayıplarının devam etmesi, Osmanlı toplumunun gitgide çözülmesine ve geleneksel kurumların yozlaşmasına neden olmuştur.

Devletin geçirdiği bu sarsıntılar karşısında bazı devlet adamları (Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmet Paşa gibi) devlet düzeninin bozulma nedenleri üzerinde durarak alınması gereken önlemler konusunda hazırladıkları raporları devlet katına sunmuşlardır. Bu raporlar Osmanlı devlet anlayışı içinde hazırlandığı için alınması gereken önlemler daha çok ahlaki öğeler üzerine oturtulmuştur.⁽⁶⁾ Nitekim XVII.yüzyılda kimi devlet adamları siyasal iktidarı güçlendirmek, devletin gelirlerini artırmak ve imparatorluğun eski kurumlarına hayat vererek kötü gidişatı durdurmak için bazı ıslahat girişimlerinde bulunmuşlardır.⁽⁷⁾

(5) Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev : Metin Kıra tlı), 2. b, Ankara : 1984, s.26.

(6) Koçi Bey Risalesi, (Haz : Zuhuri Danışman), İstanbul : 1972, s.25 Stanford J.Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (çev : Mehmet Harmancı), C.1, İstanbul : 1982, s.390-391.

(7) y.a.g.y., s.243., Lewis, a.g.y., s.36.

Osmanlı yöneticileri o güne değin küçümsedikleri batının üstünlüğünü benimsemeye ve batıdan yararlanmanın zorunluluğunu vurgulamaya başlamışlardır.

İlk olarak XVIII.yüzyılın başında Lale Devri (1718-1730) adı verilen dönemde⁽⁸⁾ Paris'e elçi olarak gönderilen 28.Çelebi Mehmet'ten Fransa'nın " vesaiti ümran ve maarifine dahi lâayıkıyla kesbi itilâ ederek kabili tatbik olanların takriri "⁽⁹⁾ istenmiştir. Böylece batıya farklı bir perspektiften bakarak batıyla ilişkiler sıklaştırılmaya çalışılmıştır.⁽¹⁰⁾

XVIII.yüzyılın sonuna yaklaşıldığında güçlü bir ordu ve yenilikçi bir askeri kadro yetiştirmek amacıyla ülkede bulunan ya da ülkeye getirilecek batılı uzmanların yardımıyla batı tipi askeri okullar açılmaya başlamıştır.⁽¹¹⁾

-
- (8) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 2.b, İstanbul: 1978, s.42 v.d., Lewis, a.g.y. 46-47. Shaw, a.g.y. C.1, s.318 v.d.
- (9) Enver Ziya Karal, "Tanzimattan evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul : 1940, s.19.
- (10) Bu gelişmelerin sonucunda 1727 yılında dinsel kitapların basılmaması koşuluyla Macar kökenli İbrahim Müteferrika'nın çabalarıyla ilk matba açılmıştır. Bkz. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.58 v.d, shaw, a.g.y. C.1,s.322.
- (11) Emre Dölen, " Mühendislik Eğitimi ", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.2, İstanbul : 1985, s.511-512 Ayrıca bkz. shaw, a.g.y. C.1, s. 355, Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.53.

Geleneksel Osmanlı reformları III.Selim'le birlikte nitelik değiştirmeye başlamıştır. Daha önce padişahlara ve diğer devlet yöneticilerine özgü olan reform politikasına süreklilik kazandırılmıştır. Bu dönemde geri kalmışlığın giderilmesi ve yapılacak reformlara strateji belirlemek amacıyla devrin âlieri gelenlerinin görüşlerini almak için bir meşveret meclisi toplanmıştır.⁽¹²⁾ Toplanan meşveret meclisi'ne sunulan layihalar da başlıca şu konular ele alınmıştır : Nizam-ı Cedit Ordusu kurulması, Kapıkulu ve tımarlı ordu örgütünün ıslahı, yeni ordu için gerekli kaynakların sağlanması, askeri sanayi ve eğitim ile askerlik feni üzerine yazılmış kitaplar hazırlanması ya da yabancı dillerden çevrilmesi.⁽¹³⁾

Bu layihalar doğrultusunda Nizam-ı Cedit adıyla çağdaş askeri bir örgüt kurulması kararlaştırılmıştır.⁽¹⁴⁾

(12) Karal, " Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri ", s.24 v.d. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.87-88. Ayrıca bkz. Ahmet Rasim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri (Haz : H.V.Velidedeoğlu), İstanbul : 1987, s.15 v.d.

(13) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 88., E.Z. Karal layihaları şöyle değerlendirmiştir : eski askeri birliklerin ıslah edilmesi, yeni bir askeri birliğin kurulması ve askeri birliklerin yanında yeni askeri birliklerin oluşturulması. Bkz. Karal, " Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketi ", s.25.

(14) y.â.mk. s.26. Mehmet Kayıran, " III.Selim'e sunulan ıslahat layihalarında askeri eğitim ", Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.1, S.1(1988), s.140-141. Nizam-ı Cedit sadece askeri birliğin adı olmayıp III.Selim döneminde yapılan tüm reformlar bu isim altında toplanmıştır. Bkz. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.87. v.d.

Bu dönemde ayrıca diğer devletlerle ilişkileri güçlendirmek, Avrupa'lı devletler dengesine katılmak.⁽¹⁵⁾ ve "Envaî Fünun ve Maarif talim etmek"⁽¹⁶⁾ amaçlarıyla Avrupa'nın çeşitli kentlerinde ikâmet elçilikleri açılmıştır.⁽¹⁷⁾

Nizam-ı Cedit yeni bir düzenin alt yapısını oluşturmaya yönelik olduğundan eski düzenin temsilcileri (ulema-asker) işbirliği yaparak bu düzene karşı cephe almışlardır. Yeni düzenin kurucusu padişah III.Selim'in ortadan kaldırılmasıyla çağdaşlaşma hareketinin durdurulacağını düşünen gelenekçi kesim temsilcileri isyan ederek III.Selim'i öldürmüşlerdir. Ancak kısa bir aradan sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla Padişah olan II.Mahmut döneminde çağdaşlaşma hareketine devam edildiği gibi hareketin kapsamı daha da genişletilerek sürdürülmüştür.⁽¹⁸⁾ Ancak II.Mahmut kısa bir süre XIX.yüzyılın başlarında iyice güçlenen ayanlarla görece bir

(15) Râisülküttap Ahmet Atâf Efendi'nin " Politika Dengesi ", adlı raporu bkz. Ahmet Rasim, a.g.y., s.81.

(16) Karal, " Tañzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri ", s.25.

(17) Ercümend Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Ankara : 1968.

(18) Akçura'ya göre ise 1807 ayaklanmasına " birkaç asırdan beri uyuşamayan şark ve garp medeniyetlerinin müsademesi " yol açmıştır. Bkz. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX.asırlarda), 3.b, Ankara : 1988, s.153.

ittifaka gitmek zorunda kalmıştır (1808).⁽¹⁹⁾ Sened-i ittifak adı verilen bu birleşmede bir yandan yönetimin yeniden merkezleştirilmesi üzerinde durulurken diğer yandan da ayanların taşrada " halkın temsilcisi ve koruyucusu " rolleri üzerinde durulmuştur. ⁽²⁰⁾

II.Mahmut, yönetimin merkezileşmesinin ve düzeltim çalışmalarının " geçici bir heves ve yüzeysel bir uğraş "⁽²¹⁾ olmaktan çıkarılıp süreklilik kazandırılması amacıyla önce ayanları etkisiz hale getirmiş daha sonra da o güne değin yapılan tüm çalışmalara ayakbağı olan yeniçeri ocağını ortadan kaldırmıştır.(15 Haziran 1826).⁽²²⁾ Bu ocağın yerine Avrupai eğitim gören " Asakir-i Mansure-i Muhammediye " adında bir ordu kurulmuştur.⁽²³⁾

(19) Halil İnalçık, " Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu ", Bellekten, C.28, S.112. (1964)., s.603-604. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.132 v.d., Shaw, a.g.y., s.26.,

(20) İnalçık, " Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu " s.608. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2.Baskı, İstanbul : 1987, 30. Araştırmacılar Sened-i İttifak'ı 1215 Magna Carta'ından devletin alçalmasına uzanan bir çizgide incelemiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, 3. b, İstanbul : 1975, s.236.

(21) Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul : 1960, s.29-30. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.33-34.

(22) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.5, 4. b, Ankara 1983, s.149-150.Lewis, a.g.y., s.79-80, Shaw, a.g.y., c.2, s.46.

(23) Karal, a.g.y.C.5, s.150-151, Ayrıca bkz.Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", T.C.T.A, c.5, İstanbul : 1985, s.1253.

Yeni Ordunun çeşitli alanlarda ihtiyaç duyduğu personeli karşılamak üzere 1827'de tıphane (sonraları Mekteb-i Tıbbiye-i Adli Şahane ", 1831'de Muzıka-i Hümayun ve 1834'te Mekteb-i Harbiye Okulları açılmıştır. (24)

II. Mahmut merkezi yönetimi güçlendirmek ve halkı yönetime katmak amacıyla bazı kurumsal değişikliklere de gitmiştir. Merkez yönetiminde hükümetin etkinlik alanının geleneksel yapıdan kurtarılması için meclis'i Hass-ı Vükela, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali ve meclis'i Vala-yı Ahkam-ı Adli-ye organları oluşturulmuştur. (25) Hükümet yapısında da önemli değişiklikler gerçekleştirilecek ilk defa nazırlıklar kurulmuştur. (26)

Eyalet yönetimlerinde de halkın destek ve katkısını sağlamak amacıyla sancakların ileri gelenleriyle her yıl toplantı yapma geleneği başlatılmıştır. (27)

Öte yandan 1826 yılında yeniçeri ocağı kaldırılır kaldırılmaz müsadere yöntemine de son verilerek devlet görevli-

(24) Cahit Bilim, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Eskişehir : 1984, s.13-14. Lewis, a.g.y., s.85.

(25) Stanford J. Shaw, " XIX. Yüzyıl Reform Hareketinde 1876 öncesi Merkezi Yaşama Meclisleri I ", T.Ü., C.13, S.76. (1990), s.11-12.

(26) İlber Ortaylı, Türk İdare Tarihi, Ankara : 1970, s.271. Shaw, a.g.y., C.2, s.66. Lewis, a.g.y., s.97.

(27) Musa Çadırcı, " Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye' de Yönetim (1826 - 1839) ", Belleten, C.51, S.201. (1988). s.1223.

lerinin hukuksal durumlarının iyileştirilmesi yolu açılmıştır. (28)

Reformların sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin sağlanabilmesi için yeni bir kadroya gereksinim duyulmuştur. Bu nedenle geleneksel eğitim kurumlarının dışına çıkılarak yeni devlet düzeninin ihtiyaç duyduğu memurlar, yetiştirmek amacıyla yeni bir eğitim politikası geliştirilmiş batı tipi okullarının açılmasına izin verilmiş, yurt dışına öğrenci gönderilmiş, (29) elçiliklere çevirmen yetiştirmek üzere tercüme odası kurulmuştur. (30)

Ayrıca bu dönemde kamuoyu oluşturmak ve devletin çıkardığı tüzük ve kanunları yayınlayarak merkeziyetçiliği güçlendirmek için 1831'de Takvim-i Vekâyi adlı bir gazete çıkarılmıştır. (31)

Sosyal ve kültürel alanlarda da yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. İlk defa nüfus sayımı yapılmış (1831) (32)

(28) Ed. Engelhardt, Tanzimat (Çev : Ayşe Düz), İstanbul : 1976, s.23., Ayrıca bkz. Coşkun Üçok - Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, 5. b. Ankara : 1985, s.306.

(29) Karal, a.g.y., C.5, s.162.

(30) Cahit Bilim, " Tercüme Odası ", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl : 1, s.1, 1990, s.33-34. Lewis, a.g.y., s.85.

(31) Orhan Koloğlu, Takvim-i Vekâyi, Ankara : 1981.

(32) Nuri Akbayan, " Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu ", T.C.T.A, C.5, İstanbul : 1985, s.1238.

geleneksel başlık ve giyim yerine fes, pantolon , redingot gibi çağdaş kıyafetler benimsenmiş,⁽³³⁾ sosyal yaşam Avrupaî şekilde yeniden düzenlenmiştir.

Bu değişikliklerin yanında Avrupa uygarlığının müsbet bilimlere ve din özgürlüğüne dayandığı kimi aydınlarca ortaya atılmıştır. Bu aydınlardan biri olan Sadık Rifat Paşa, özgürlük, ulus, insan hakları gibi Osmanlı Devleti için yeni olan kavramları kullanarak⁽³⁴⁾ bir yenileşmeye felsefesi oluşturmaya çalışmıştır. Dolayısıyla tanzimat döneminde yapılacak siyasi ve hukuki reformlara ışık tutmuştur.

Osmanlı yöneticileri İngilizlerle daha iyi ilişki kurabilmek için ticari alanda yeni düzenlemelere yönelmiş⁽³⁵⁾ 1838'de önce İngiltere ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle ticaret antlaşmaları yapılmıştır.⁽³⁶⁾ Antlaşmalar ile gümrük vergileri indirilmiş, Osmanlı hükümetinin yed-i vahit ve benzeri uygulamalarındaki tekelci yaklaşım-

(33) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.195, Lewis, a.g.y., s.102-103., Ahmet Rasim, a.g.y., s.167.

(34) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.200.

(35) Osmanlı Bürokrasisi Dış Politikada Karşılaştığı Sorunlar nedeniyle özellikle İngiliz diplomasisinin isteklerine boyun eğerek hale gelmiştir. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, " Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin harici ticaret siyaseti ", Tanzimat I, İstanbul : 1940, s.289-290.

(36) Mübahat s. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi münasebetleri I (1580-1838), Ankara : 1974, s.109 v.d. Ayrıca bkz. Ahmet Yücekök " Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu : 1838 Ticaret Sözleşmesi " Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası, C.23, s.1 (1969), s.381-425.

larına son verilmiştir.⁽³⁷⁾ Böylece Osmanlı ekonomisi dünya kapitalizmiyle bütünleşmeye giderken Avrupa'nın gelişmiş sanayisi karşısında korunamayan Osmanlı sanayisi de çökmeye başlamıştır.⁽³⁸⁾ Nitekim Osmanlı devletinin resmi tarihçisi Lütfi Efendi Osmanlı ekonomisinin çöküşünü şöyle dile getirmiştir : " O muahede ile tekel usulü kalktı ise de yerine yabancı tekeli geldi. Memalik-i mahsusada yabancılar hırdavatçılığa kadar girdiler. Yüksek devletin tebaasının esnafılığı ve ticaretini yabancılar adım adım ellerinden aldılar. İç endüstri bütün bütün mahv oldu. Avrupa emtiası revaç bularak kalan paramızda Avrupa'ya çekilip gitti. "⁽³⁹⁾

II.Mahmut 1839'da öldüğünde arkasında geri dönülmesi olanaksız bir yenileşme ortamı bırakmıştır. Bu ortamın değerlendirilmesi ve çağdaşlaşma hareketinin hızlandırılması Mustafa Reşit Paşa'nın çabalarıyla olmuştur. Mustafa Reşit Paşa liderliğindeki yeni kuşak (Osmanlı bürokrasisi) teokratik devlet ilkelerinden liberal devlet anlayışına uzanan

(37) Kütükoğlu, a.g.y., s.92 v.d, Yücekök, a.g.mk, s.394 v.d

(38) Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820 - 1913), Ankara : 1984, s.19-20, Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni-Dün-Bugün-Yarın, Birinci Kitap, İstanbul : 1984. s.108 - 109, Stefanos Yerasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Çev : Babur Kuzucu), C.2, 5. b, İstanbul : 1987, s. 34 - 35,

(39) Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, C.2, s.372.

değişiklikler öngörmüşlerdir.⁽⁴⁰⁾ Gülhâne Hatt-ı Humâyû-nu adı verilen siyasal ve toplumsal değişiklik programı 3 Kasım 1839 günü kamuoyuna sunulmuştur.⁽⁴¹⁾ Belgede " eski idâre usulünü yeni idare usule çevirme "⁽⁴²⁾ genel strateji olarak tesbit edilmiştir. Bu belgeyi tamamlamak üzere 1856 yılında Avrupalıların zorlaması ile ıslahat Fermanı yayınlanmıştır.⁽⁴³⁾

Tanzimat Fermanında, bireylerin en temel hakları olan can, mal, ırz ve namusların yasal bir güvence altına alınması, askerlik hükümlülük süresinin ve vergilemenin adalet ilkelerine ve yasalara uygun olarak düzenlenmesi belirtilmiştir.⁽⁴⁴⁾ Böylece Osmanlı devletinde hukuk dev-

-
- (40) Reşat Kaynar, Mustafa Resit Paşa ve Tanzimat, 2. b, Ankara : 1985, s. 176 v.d., Batının etkisi için bkz. Enver Ziya Karal, " Gülhane Hatt-ı Humâyûnunda Batının Etkisi " Bellekten, C.28, S.112.(1964), s.581-601.
- (41) Kaynar, a.g.y., s.174., Karal, a.g.y., C.5, s.170., İnalcık, a.g.mk., s.614
- (42) Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri (Sad : Enver Koray), Ankara : 1985, s.40.
- (43) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.6, 4. b, Ankara 1988, s.1 v.d, Islahat Fermanı Lord Stratford'un " meslek hayatının bir dönüm noktası ve hatta hasat anıdır" denilmektedir. Bkz. Stanley Cane poole, Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, (çev : Can Yücel), 2.-b, Ankara : 1988. s.83 v.d. Tefvik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul : 1970, s.33-34.
- (44) Yavuz Abadan, " Tanzimat Fermanının Tahlili ", Tanzimat I, İstanbul : 1940, s.31-58., İnalcık, a.g.mk., s.611 v.d., Ayrıca bkz. Paul Imbert, Osmanlı İmparatorluğu'nun da Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Mesaleleri, (Çev : Adnan Cemgil), İstanbul : 1981, s.135 v.d.

letine doğru önemli bir adım atılmıştır.

Tanzimat hareketi kapsamlı reformlara amaçlaması nedeniyle öncelikle merkezi yönetim sağlanmak istenmiştir. İmparatorlukta adil bir yönetim gerçekleştirmek amacıyla kurumlarda yeniden düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat döneminde kanun ve nizamnamelerinin hazırlanması amacı ile meclis-i vâlâ'nın zayıflaması nedeniyle 1854 yılında tanzimat meclisi adıyla yeni bir meclis oluşturulmuştur. Bu kurum " Halkı ilgilendiren konulardaki reformları saptamak ve imparatorluğun refah düzeyini yükseltmek "(45) amacı ile çalışmalar yapacaktı. 1868 yılında oluşturulan şura-yı Devlet ise yerel meclislerin, merkezle olan ilişkilerini düzenleyecekti. (46)

Taşra yönetiminde değişiklik yapılarak eyaletler sancaklara, sancaklarda kazalara ayrılmıştır. Köyler statülerini korumuş, yönetimlerinden de muhtarlar sorumlu tutulmuştur. Kazaların yönetimi kaza müdürüne, sancak yönetimi ise kaymakamlara verilmiştir. Eyaletler ise valilerce yönetilmeye devam edilmiştir. (47) Bu çerçevede 1864 ve 1871 vilayet

(45) Shaw, " 19.yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yaşama Meclisleri I ", s.14-15., Muzaffer Sencer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, İstanbul : 1986, s.74-75.,

(46) Stanford J.Shaw, " 19.yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yaşama Meclisleri II ", T.T, C.13, Ş. 77.(1990), s.43-44. Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.279-280.

(47) Musa Gadirici, " Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876), IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.2, Ankara · 1988 s.1154-1155.

nizamnamelerinde merkezi hükümetteki görev bölüşümü taşra yönetimine de uygulanmıştır. Kurulan vilayet idare meclisleri ile köy ihtiyar meclislerinde halk görev almaya başlamıştır. (48) Bu düzenlemelerle sınırlı da olsa halk siyasal yaşama katılmaya başlamıştır.

Osmanlı devlet yapısındaki bu değişiklikler hukukun üstünlüğünü kavramını ortaya çıkarmış, (49) yoğun bir kanunlaştırma dönemi başlatmış ve batıdan birçok kanunlar alınmasına yol açmıştır. (50) Örneğin, 1840 yılında ceza kanunu kabul edilerek şer-î yasaların dışında batılı bir yasada uygulamaya konulmuştur. 1850 yılında da devleti dünyanın yeni ekonomik düzeniyle bütünleştirmek amacıyla Fransız ticaret kanunu adapte edilmiştir. Ayrıca toplumun düzeninde karşılaşılan çeşitli sorunlara çözüm getirmek amacıyla Ahmet Cevdet Paşa'nın öncülüğünde mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hazırlanmıştır. Yargılamada Şerîmahkemeler yanında Nizamiye mahkemeleri de oluşturulmuştur. (51)

Özellikle ıslahat fermanlarından sonra yapılan nukuksal düzenlemelerde yabancı sermayeye çeşitli kolaylıklar sağlarken toprak sisteminde de köklü dönüşümlere olanak sağla-

(48) y.a.g.mk., s.1160-1161., ayrıca bkz. İlber Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul : 1985, s.64 v.d.

(49) Üçok - Mumcu, a.g.y., s. 311-312

(50) H.V. Velidedeoğlu, " Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat ", Tanzimat I, İstanbul : 1940, s.165 v.d.

(51) y.a.g.mk., s.176 v.d., Üçok - Mumcu, a.g.y., s. 316 v.d.

yan Arazi Kanunnamesi hazırlanmıştır (1858).⁽⁵²⁾

Bu tarihten sonra devletin dışa bağımlılığı giderek artmıştır. Bu bağımlılığa Kırım Savaşı sırasında yapılan borçlanmalar yeni bir halka eklemiştir. Dış borçların 1875 te 200 milyon sterline ulaşması karşısında borçların faizlerini bile ödeyemeyeceğini gören Osmanlı Devleti mali iflasını ilan etmiştir.⁽⁵³⁾ Bunun üzerine alacaklı, devletlerin zorlamasıyla 1881'de Duyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur.⁽⁵⁴⁾

Tanzimat yöneticileri, ülkenin kurtarılması sorunlarına ilişkin umutlarını eğitime bağlamışlardır. Daha Tanzimat ilân edilmeden önce meclis-i Umur-u nafia yayımladığı bir layihada, eğitimin kalkınmanın kaynağı olduğunu belirtmiş ve okur-yazar oranının arttırılması gerektiğini vurgu-

-
- (52) Omer Lütfi Barkan, " Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi ", Tanzimat I , İstanbul : 1940., s.321-421., ayrıca bkz. Orhan Çeker, Arazi Kanunnâmesi, İstanbul : 1985, s.13 v.d., İngilizler yabancılara toprak satın alma hakkı tanıdıktan sonra, İzmir yakınlarında tarıma elverişli toprakların en az üçte birini kontrolleri altına almışlardır. Bkz. Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, 3. b, Ankara : 1982, s.79.
- (53) Donald Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi(çev : Hanım Atıf Kuyucak), İstanbul : 1940, s.14 v.d., Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı (Haz : Muammer Sencer), İstanbul : 1977, s.33 v.d.
- (54) Blaisdell, a.g.y., s.115 v.d., parvus Efendi, a.g.y., s.35.y.d., Çavdar, Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi, s. 41 v.d.

lamıştı.⁽⁵⁵⁾ 1845'te de yayımlanan Hatt-ı Hümayunda da genel eğitim politikasının " İzale-i Cehl-i Teba "⁽⁵⁶⁾ya yönelik olması istenmiştir.

Nafia Nezaretine bağlı olarak 1846'da kurulan meclis-i Maarif-i Umumiye bu yılın sonlarına doğru mekatib-i Umumiye Nezaretine dönüştürülmüştür. Bu örgütün çalışmalarıyla rüştiyenin yaygınlaşması sağlanmıştır.⁽⁵⁷⁾ Eğitim bir devlet politikası olarak ele alınmış ve yeni yeni okullar açılarak eğitimin yurt düzeyine yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.⁽⁵⁸⁾ İmparatorluğun yapısına uygun olarak tüm ulusların çocuklarına ortak bir eğitim vermek ve bir osmanlılık ideolojisi oluşturmak amacıyla Galatasaray Sultanisi açılmıştır (1868).⁽⁵⁹⁾ 1869'da da çıkartılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim alanında önemli değişiklikler yapılmış, " Okullar;" umumi ve hususi " olarak ikiye ayrılmıştır.⁽⁶⁰⁾

Tanzimat döneminde eğitim ve hukuk alanında yapılan yeni düzenlemeler, yarı tasavvufi bir insan tipi yerine kendi içinde değişimin olanaklarını arayan yeni bir insan tipini yaratmıştır.⁽⁶¹⁾

 (55) Bilim, a.g.y., s.18., Necdet Sakaoğlu, " Tanzimat Okulları ", T.T, C.12, S.72, (1989), s.27.

(56) Sakaoğlu, a.g.mk., s.27.

(57) Bilim, a.g.y., s.23.

(58) y.a.g.y., s.23 v.d.v

(59) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.239-240., Shaw, a.g.y., C.2, s.143-144

(60) Bilim, a.g.y., s.33.

(61) Ahmet Hamdi Tanpınar, 19.Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, 5. b, İstanbul : 1982, s.23.

Doğu uygarlığından kopuşun hızlanması ve imparatorluğun sosyal-ekonomik yapısını dışa bağımlılığın artması üzerine merkezi iktidara karşı türdeş olmayan bir muhalefet ortaya çıkarmıştır. 1860 yılından sonra Osmanlı Devleti'nde sivil basının ortaya çıkması ile ülke sorunlarının tartışmaya açılması, kültürel ve entellektüel ortamı nareketlendirmiş, Şinasi, Namık Kemal ve arkadaşları yönetime eleştiriler yönelterek bu yönde kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. (62) Bunlar 1865 yılında kurdukları "İttifak-ı Hamiyet Yeni Osmanlılar" adlı örgütle ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal iktidarın değiştirilmesini gündeme getirmişlerdir. (63) Yeni Osmanlılar devlet düzeninin çağdaş hale getirilmesi amacıyla anayasaya dayalı tüm Osmanlı unsurlarının temsilini öngören anayasaya dayalı parlamentolu bir düzenin kurulmasını, dolayısıyla mutlak monarşiden meşrutî sisteme geçilmesini amaçlıyorlardı. Onların bu yöndeki çalışmaları örgüt üyelerinin birçoğu yakalanarak çeşitli cezalara çarptırılmış, bir kısmı da yurt dışına kaçarak Avrupa'nın özgür ortamında meşrutîyetin elde edilmesine yönelik çabalarına devam etmişlerdir.

(62) Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul:1975, s. 40 v.d.

(63) Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarini, (Haz:Şemsettin Kutlu), İstanbul :1973, s.76-77., İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat I, İstanbul : 1940,s.757 v.d., Bu grubun muhalefetiyle Türk Tarininde ilk defa Batılılaşma olgusu nak katlarına yayılarak "aşağıdan yukarıya" bir nitelik kazanmıştır.Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Batılılaşma Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.1, İstanbul: 1983, s.238.

Nitekim bu çabaların sonucunda sivil ve asker aydınların zorlaması ile 23 Aralık 1876'da mutlak monarşiden meşruti sisteme geçişin kapısı aralanarak Kanun-ı Esasi ilân edilmiştir. Böylece Yeni Osmanlılar amaçlarına ulaşmışlardır. (64)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyesi ve anayasanın mimarı Mithat Paşa'ya göre " Millet ve Memleketin Selameti " bu anayasaya bağlıydı. Halk elden geldiğince devlet yönetimine katılmalıydı. Ülkenin kurtuluşu bu yönetimdeydi. (65)

Özde anayasalı devlet sistemine karşı olan II.Abdülhamit yeni Osmanlıların zorlamasıyla meşruti sistemin temel taşlarından birini oluşturan parlamentonun açılmasına zorunlu olarak izin vermiştir. (66) Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanması ve bu yenilginin parlamentoda tartışılması Abdülhamit'i rahatsız etmişti. Bunun üzerine parlemantonun daha önceki çalışmalarından da memnun olmayan II.Abdülhamit, bu yenilginin yarattığı psikolojik or-

(64) Kanun-ı Esasi geniş bir toplumsal muhalefetin sonucu oluşturulmamıştı. O nedenle de yeni bir siyasal kültür ortaya çıkaramamıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaş kalmış düzenini değiştirecek somut bir sistem getirememiştir. Bkz.Suna Kili, " 1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunlarının Açısından Değerlendirilmesi " Türk-Siyasal Hayatının Gelişimi, (Editörler : Ersin Kalaycıoğlu - Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul : 1966., s.89-102.

(65) Zeki Arıkan, " Mithat Paşa ve 1876 Anayasası'nın savunusu ", T.T, C.12, S.71.(1989).., s.25-26.

(66) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.329. Lewis, a.g.y., s.166.

tamı iyi değerlendirek parlamentonun çalışmalarına son vermiştir (14 Şubat 1878).⁽⁶⁷⁾

Mutlak monarşiyi yeni örgütlerle daha da güçlendiren Abdülhamit, kendisine özgü yeni bir yönetim sistemi kurmuştur. Bu sistem içerisinde herhangi bir yasal özgürlükçü harekete izin vermemesine rağmen bu hareketi besleyecek eğitim, hukuk, ulaştırma, haberleşme alanında birçok yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler ileride Abdülhamit'in oluşturduğu sistemi yıkacak, yeni gelişmelere de temel hazırlanmıştır.

Nitekim, parlamentolu sistemi ülke sorunlarının çözümü için sihirli bir değnek gibi gören gençler, Abdülhamit'in istibdat yönetimini yıkmak ve meşrutî sisteme dönmek için 1889'da askeri Tıbbiye de İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ni kurarak illegal çalışmaya başlamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden eski askeri gücüne kavuşturmak amacıyla başlatılan çağdaşlaşma hareketi. başta eğitim olmak üzere devletin tüm kurumlarına yayılmıştır. Bu hareket ülkede yeni bir aydın tipi yaratmıştır. Batılı okullarda ya da çeşitli yollarla batıyı tanıyan kişilerden oluşan bu aydınlar, yapılan reformları yeterli bulmamışlar ve ülkenin kurtuluşunu tüm Osmanlı unsurlarının katılımıyla oluşacak anayasalı parlamenter sistemde görmüşlerdir. Anayasalı parlamenter sisteme ulaşmak için yeni Osmanlıların başlattığı özgürlükçü mücadeleyi 1889'dan sonra da ittihatçılar sürdürmüştür.

 (67) Shaw, a.g.y., C.2, s.234-235., Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma , s.328-329.

Böylece çağdaşlaşma hareketi, meşruti sisteme ulaşma mücadelesine dönüşmüş ve giderek ülkemizdeki parlamenterli sistem gelenekinin başlamasına yol açmıştır.

I. B Ö L Ü M

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ

(1908-1918)

A- İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN KURULMASI

1- Cemiyetin Kurulması ve İlk Faaliyetleri

II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nda 23 Aralık 1876'da yürürlüğe konulan Kanun-u Esasi'yi 14 Şubat 1878'de rafa kaldırarak demokratik gelişime büyük bir darbe indirmiştir. Bu tarihten sonra Yeni Osmanlıların bir kısmı Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilmiş,⁽¹⁾ bir bölümü de İstanbul'da kalarak düzenle uzlaşma yoluna gitmek zorunda kalmışlardır.⁽²⁾

(1) Ahmet Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul:1945, s. 16-17. Ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.8, 3.b, Ankara:1988, s. 504 v.d.

(2) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 363 v.d.

Meşrutiyet sistemine karşı beslenen umutların Abdülhamit tarafından boşa çıkarılması üzerine, yönetime karşı Mayıs 1878'de Ali Suavi, Temmuz 1878'de Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi tarafından eylemler yapılmışsa da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁽³⁾

Ancak Abdülhamit'in geliştirmeye çalıştığı okullarda (özellikle Mülkiye ve Tıbbiye'de) yönetime alternatif oluşturacak düşüncelerin de temelleri atılmıştır. Mülkiye Mektebinde yeni bir doğa anlayışı çerçevesi içinde Pozitivizmin⁽⁴⁾, Tıbbiye'de de Sosyal Darvinizmin⁽⁵⁾ yeni bir düşünce sistemine geçişin köprü başlarını oluşturduğunu görmekteyiz. Abdülhamit'in baskıcı politikasına rağmen batı düşüncesini içeren yayınlar Osmanlı aydınlarının eline geçiyor ve kitaplıklarının

(3) Kuran, a.g.y, s. 18-19. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 2.b, İstanbul: 1983, s. 31. Pars Tuğlacı, "Çırağan Sarayı Olayı" Tarih ve Toplum, C.14, S.82, (1990), s. 48-49. M. Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), İstanbul:1985, s. 77.

İngiliz Büyükelçisi Layard bu olayların Abdülhamit'te bir Murat psikozunun oluşmasında etkili olduğunu yazar. Bkz. Joan Haslip, Bilinmeyen Tarafları ile Abdülhamid (Çev:Nusret Kuruoğlu), İstanbul:1964, s. 133.

(4) Mardin, a.g.y, s. 43.

(5) Hanioglu, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, (1889-1902), s. 51. Beşir Fuat, Fizik ve Kimya bilimlerinin " Anâsır-ı teşrihiyyenin edvâr-ı muhtelifeden geçtikleri sırada izhâr eyledikleri âsâr-ı umumi bir surette ifade etmek için kuvve-i hayatiye tabiri ilm-i vezaif-ül âzâde ibka olunsa bile bundan maddenin bir hassası, harekât-ı zerratin bir tarz-ı mahsusu anla-

raflarına kadar geliyordu. (6)

Ayrıca 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra toprak kayıplarının devam etmesi aydınlar arasında meşrutiyete karşı tutkuyu arttırmıştır.

1880'den itibaren Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenciler arasında istibdat yönetimine karşı örgütlü bir muhalefetin gerekliliği üzerine tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. (7) Ne var ki 3 Haziran 1889'a kadar herhangi bir somut gelişme olmamıştır. Bu tarihte İbrahim Temo, İshak Sukûti, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit birleşerek Abdülhamit istibdatına karşı 3 Haziran 1889'da İttihad-i Osmanî adlı bir örgüt kurmuşlardır. (8) Ancak örgüt Temmuz 1891'e kadar dikkati çekici herhangi bir eylemde bulunmamıştır. Bu eylemsizlik üzerine 20 Temmuz 1891'de İnciraltı'nda bir toplantı yapılmış ve bu

sılır... müşahede olunan âsâr-ı hikemiyye ve kimyeviyyeden ve belki sırf mihanikiyyeden ibarettirler..." Bkz. M. Orhan Okay, Beşir Fuad-İlk Türk Pozitivist ve Natüralist, İstanbul: 1969, s. 106.

- (6) Hüseyin Rahmi bu etkileşimi şöyle dile getirmiştir: "Batı Uygarlığı bizim uyanışımızda bir ışıldak olmuştur... Abdülhamit'in sıkıyönetimi... bir ulusun manevi besini olacak her çeşit yayını baskı altına almıştı." Bkz. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 371.
- (7) Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 173.
- (8) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türklük, s. 30. Ayrıca bkz. E. E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli (Çev: Nuran Yavuz), 2.b, İstanbul:1982. s. 30-31. İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, İstanbul:1987, s. 14,

toplantıda dahili bir nizamname hazırlanması, yardımların düzenli olarak toplanması, üyelerin bağlı oldukları şubeyi ve şubedeki sıra numaralarını göstermek üzere defter hazırlanması ve her üyeye bir numara verilmesi saptanmıştır.(9)

Örgüt bu tarihten sonra genişleyebilmek için yüksek okullardan başlayarak tabana doğru bir yayılma politikası izlemiştir.(10)

1891 yılında Kılıç Ali Paşa Cami imamının sarayı sert bir dille eleştirmesi saray hafiyelerinin dikkatini çekmiştir.(11) Eleştirinin kaynağını tesbit etmek üzere harekete geçen yönetim, İbrahim Temo ve bazı arkadaşlarını tutuklamış ise de suç oluşturacak herhangi bir kanıt bulunmadığından tutuklananlar serbest bırakılmışlardır.(12)

Buna rağmen örgütün genişleme çabalarına devam etmesi yönetimin Tıbbiye üzerindeki kontrolünün artmasına yol açmıştır. Nitekim 1893'te saraya bağlılığı ile tanınan, Zeki Paşa'nın Askeri Tıbbiye'nin yöneticiliğine atanması ile Tıbbiye'de tutuklanmalara da başlanmıştır. Ancak yönetim

(9) Hanioglu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 175. Ramsaur, a.g.y, s. 32, Ayrıca bkz. İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, s. 18. Bu çalışmalara rağmen ortada henüz bir cemiyetin bulunmadığı görüşü için bkz. Ali Birinci " İttihad ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi," T.T, C.9, S. 52, (1988) s. 308.

(10) y.a.g.mk, s.18-19, Ramsaur, a.g.y, s.33. Hatta cemiyet tekke mensuplarına kadar yayılmıştır. Bedii N. Şehsuvaroğlu, "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey ", Bellekten, C.23, S.90 (1959), s. 308.

(11) İhsan Güneş, Türk Tarihinde İttihat ve Terakki (1889-1918) (Basılmamış Master Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1977), s. 10.

(12) İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, s. 18 v.d.

gelişen olayları öğrenci hareketi olarak değerlendirmiş ve tutuklananları serbest bırakmıştır. Gelişen bu olaylar nedeniyle bazı Cemiyet üyeleri yurt dışına çıkmışlardır. (13)

Bu sırada Abdülhamit istibdatından sıkılan bazı Osmanlı aydınları da yurt dışında bulunuyordu. Bunlardan biri de Ahmet Rıza idi. Ahmet Rıza, 1889'da Bursa'da Eğitim Müdürü iken, Paris'e Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı sergisine katılmak amacıyla gitmiş ve orada August Comte'un Pozitivist felsefesini benimsemiş ve bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunu amaçlayan layihalar yazmıştır. Bunun yanında Pozitivist felsefe doğrultusunda düşünce üretmek amacıyla Meşveret adı altında bir de gazete çıkarmıştı. (14)

İttihat-ı Osmanî Cemiyeti üyeleri Ahmet Rıza'nın bu birikimlerinden yararlanmak amacıyla onunla ilişkiye geçmişler ve Cemiyetin yurt dışı temsilciliğini üstlenip üstlenmeyeceğini öğrenmek istemişlerdir. (15) Ahmet Rıza Cemiyetin adının " Osmanlı İttihad ve Terakki " olarak değiştirilmesi koşuluyla yurt dışı temsilciliğini kabulleneceğini açıklamıştır. (16) Böylece örgüt ad değiştirerek siyasal mu-

(13) y.a.g.y, s. 35-36. Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s.178. Güneş, a.g.y, s.10.

(14) Mardin, a.g.y, s.131 v.d. Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul: 1967, s. 22.

(15) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türklük, s. 31.

(16) Hanioglu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 180. Ahmet Rıza anılarında İstanbul grubunun İttihad-ı İslam adı üzerinde durduğunu belirtmiştir. Bkz. Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Beyin Anıları, İstanbul:1988, s.12.

halefetin yapılması doğrultusunda yeni bir ruh ve dinamik güç kazanmıştır.

1895 Kasım'ında İstanbul'da meydana gelen ve Türk-Müslüman halkın yurtseverlik duygularını kamçılayan Ermeni olayları Cemiyetin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zira Ermeni olaylarını tel'in eden bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride "...Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebid hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Bab-ı Âliyi, Şeyhülislam Kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım: el ele verelim: toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim."⁽¹⁷⁾ Bunun üzerine II. Abdülhamit geniş bir soruşturma başlatmış ve bir çok örgüt üyesini tutuklayarak sürgüne göndermiştir.⁽¹⁹⁾ Bazı Cemiyet üyeleri ise yurt dışına kaçarak çalışmalarını orada sürdürmüştür.

Böylece yurt dışındaki Jön Türkler giderek güçlenirken, yurt içinde kalanlar da Padişahı devirmek amacıyla

(17) Beyannamenin tam metni ve eylemin gelişimi için bkz. İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, s. 41-42. Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Meşrutiyet Dönemi, C.1, 2.b, İstanbul:1984, s.44-45.

(18) Mehmet Selahattin Bey'e göre Cemiyet bu çözülmenden sonra üyelerinin bir kısmına Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde örgütlenme çalışmaları yaptırmış "Anadolu halkının saf ve temiz fikrinin değiştirilemeyeceği inancına vararak" girişimlerini Rumeli bölgesinde yoğunlaştırmıştır. Bkz. Mehmet Selahattin Bey, İttihat ve Terakki-

planlar düzenlemişlerdir. Hazırlanan plana göre, I. Tümen komutanının yardımı ile Babiâli nazırlar toplantısında basılacak ve II. Abdülhamit indirilip yerine V. Murat getirilecekti. Plan uygulanmaya sokulmadan eylemciler yakalanmışlardır. (19)

Buna rağmen ihtilâlciler güçler İstanbul'da örgütlenerek II. Abdülhamit'e suikast düzenlemeyi planlamışlardır. Ancak yönetimin önceden haber alması dolayısıyla bu eylemden vazgeçmişlerdir. Haziran 1897'de Tümgeneral Reşit Paşa Başkanlığında kurulan mahkeme heyeti uzun bir soruşturmadan sonra suçlu gördüklerini Şeref Vapuruyla Trablusgarp'a sürgüne göndermiştir, (1897). (20) Böylece Cemiyetin yurt içi teşkilatına büyük bir darbe vurulmuş olduğundan ihtilâlciler çalışmalarını Avrupa'da yoğunlaştıracaklardır.

Örgüt üyelerinin bazı ünlü kişileri de harekete kazandırmaları (örneğin Murat Bey) Cemiyetin çalışmalarına güç kazandırmıştır. Murat Bey, Mülkiye Mektebi'nde ihtilâller ve devrimler tarihi hakkında dersler vermiş ve daha sonra çıkardığı Mizan Gazetesi'nde ortaya koyduğu düşünceler nedeniyle yurt dışına kaçmıştır. Paris'te Ahmet Rıza ile anlaşamayan Murat Bey, Mısır'a geçmiş ve orada Mizan'ı çıkarmaya devam ederek siyasal muhalefetini devam

nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerimiz (Haz:Ahmet Varol), İstanbul:1989, s.21-22.

(19) Ramsaur, a.g.y, s. 48. Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklük, s.65.

(20) Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul:1959, s. 164. Ayrıca bkz. Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s.215 v.d.

ettirmiştir. (21)

Mizancı Murat Bey'in bu çalışmaları Abdülhamit üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştur. II. Abdülhamit, Mizancı Murat Bey'in yurda dönüşünü sağlamak amacıyla hafiyeleri aracılığıyla bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Genel bir af çıkarılacağı, mücadeleden vazgeçenlere aylık bağlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca yönetime karşı mücadelelerini sürdürenlerin Osmanlı tebalığından çıkarılacağı özellikle vurgulanmıştır. Bu çabaların sonucunda Mizancı Murat Bey Temmuz 1897'de İstanbul'a geri dönmüştür. (22)

Böylece İstanbul'da 1896-1897'de Abdülhamit'e karşı düzenlenen başarısız darbe girişimleri ve yakalanan Cemiyet üyelerinin Trablusgarb'a ve Fizan'a sürgüne gönderilmesi, 1897'de Yunanistan'a karşı kazanılan askeri zafer Cemiyetin iyiden iyiye güç kaybetmesine yol açmıştır. Cemiyetin Mısır şubesi Mizancı Murat Bey'in dönüşü ile hareketsiz kalmıştır. Ayrıca Balkan şubesi de Osmanlı yönetiminin burayı sıkı denetime alması sonucu iyice zayıflamıştır. (23)

Tunalı Hilmi Bey 1898 yılı sonunda gelişmeleri şöyle değerlendirmiştir: "Ne yapacağız bilemiyorum. 'Numûnelik' olmak üzere meydanda kalmış olan tek 'Trablusgarb Şu'besinden' de haber alamıyorduk. Az daha patlayacaktım....

(21) Mardin, a.g.y, s.66 v.d. Ayrıca bkz. Birol Emil, Mizancı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri, İstanbul:1979, s.143-144. Mizan Gazetesi'nin ilk sayısında "Fırkamızın Hatt-ı Hareketi" başlığıyla Osmanlıcılık motifleri içeren bir program yayınlamıştır. Bkz. y.a.g.y, s. 340 v.d.

(22) Karal, a.g.y, C.8, s. 58. Mardin, a.g.y, s. 93-94.

(23) Hanioglu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 340 v.d.

Eğer bir de onu kaybedersek işimiz var..."(24) Bu dönemde Cemiyet uluslararası kongrelere katılarak varlığını hissettirmeye çalışmıştır.(25)

Cemiyeti bu zayıf durumdan, Abdülhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa'nın oğullarını yanına alarak Avrupa'ya kaçması ve Jön Türklerle birleşmesi kurtarmıştır (Aralık 1889).(26) Cemiyet bu tarihten sonra canlanmaya başlamıştır.(27)

Damat Mahmut Paşa'nın oğulları olan Sabahattin Bey ve Lütfullah Beyler Jön Türklerin örgütlerini birleştirmek ve muhalefeti daha etkili kılabilmek için "Umum Osmanlı Vatan-daşlarımıza" adlı bir beyanname yayınlamışlardır.(28) Bu beyanname de amaçlarının "...menfaati müttehid olduğu halde mesleken müteferrik olan ve o tefrika yüzünden telâfisi gayri kabil bir felâkete mâruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi ilh vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cemeylemek ve bu suretle hem bugünkü

(24) y.a.g.y, s. 255.

(25) Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, İstanbul:1988, s. 21-22. Ayrıca bkz. Yuriy Asatoviç Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler (Çev: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara:1974, s. 207.

(26) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 64 v.d. Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 342. Ramsaur, a.g.y, s. 72 v.d.

(27) Jön Türk siyasal muhalefetinin bu dönemde canlanmasına Bağdat Demiryolu projesinin neden olduğu görüşü için bkz. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul:1987, s. 39-40.

(28) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 134. Ramsaur, a.g.y, s. 83. Petrosyan'a göre bildiri 1901 yılının Mart ya da Nisan ayında yayınlanmıştır. Bkz. Petros-

seyyiate hitam vermeğe ve hem de yarın ki hükümeti adilâne- nin temel taşlarını ârayı umumiye-i Osmaniye'nin inzıman ile vaz'a çalışmak"⁽²⁹⁾ olduğunu vurgulamışlardır.

Beyanname Jön Türkler arasında geniş yankılara yol açmıştır. Ancak 1902'ye kadar Jön Türkleri biraraya getirmek olanaklı olmamıştır. Bir dizi görüşmelerden sonra Birinci Osmanlı Liberaller Kongresi 4-9 Şubat 1902'de Paris'te toplanmıştır.⁽³⁰⁾ Kongreye başta Prens Sabahattin ve İttifullah Beyler, Ahmet Rıza, İsmail Kemal, Hoca Kadri, Halil Ganem olmak üzere 47 kişi katılmıştır. Kongre Prens Sabahattin Bey'in başkanlığında çalışmalarını sürdürmüştür.⁽³¹⁾

Kongre çalışmaları sırasında İsmail Kemal'in ortaya attığı "yalnız propaganda ve neşriyat ile inkılâp yapılamaz. Buna mebni askeri kuvvetlerin de ihtilâl harekâtına iştiraklerini te'mine çalışılmalı"⁽³²⁾ tezi kongre üyelerini ikiye ayırmıştır.

Kongre üyelerinin bir bölümü özellikle azınlık temsilcileri yabancı devlet güçlerinin ihtilâle katılmasını isterken, öncülüğünü Ahmet Rıza'nın yaptığı diğer bir grup ise "Ecnebilerin mülkümüzde icra-yı hükümet değil, işimize hariçten müdahale etmelerini bile namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız"⁽³³⁾ diyerek yabancı güçlerin müda-

yan, a.g.y, s. 214.

(29) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 134.

(30) y.a.g.y, s. 151. Ramsaur, a.g.y, s. 83.

(31) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 151-152.

(32) y.a.g.y, s. 152. Ayrıca Ramsaur, a.g.y, s. 85 v.d.

(33) Mardin, a.g.y, s. 145.

halelerine karşı çıkmıştır.

Prens Sabahattin ise ihtilâl sırasında yabancı güçlerin müdahale olasılığı üzerinde durarak ihtilâl başlamadan Osmanlı Devleti ile uzlaşabilecek "hür ve demokrat bir hükümetle"⁽³⁴⁾ uyuşmanın yararlı olacağını belirterek müdahaleye taraftar olduğunu açıkça belirtmiştir. Bu durum ittihatçıların ikiye ayrılmalarına neden olmuştur.

Ahmet Rıza ve arkadaşları Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında⁽³⁵⁾ Prens Sabahattin ve grubu ise Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziti Cemiyeti⁽³⁶⁾ adıyla çalışmalarına devam etmişlerdir.⁽³⁷⁾

(34) Cemal Kutay, Prens Sabahattin Bey-Sultan II. Abdulhamit, İttihat ve Terakki, İstanbul: 1964, s. 148. Müdahaleci grubun geliştirdiği düşünceler için bkz. Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 152-153. Ramsaur, a.g.y, s. 84-85.

(35) Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 323-324. Bu Cemiyetin yayın organları Meşveret ve Şuray-ı Ümmet gazeteleri olmuştur. Şuray-ı Ümmet gazetesi 10 Nisan 1902 tarihinde yeni oluşumun programını içeren bir yazıyla yayımlanmaya başlanmıştır. Programda "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin istiklâl-i siyasî ve tamam-i mülkiyesini her türlü müdahale-i ecnebiyeden masun bulundurmak ve iade-i şevketine çalışmak" biçiminde belirtilmiştir. Bkz. Mardin, a.g.y, s. 184.

(36) Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 334-335.

(37) Türkiye'nin siyasi tarihinde bu iki grubun büyük bir yeri vardır. Siyasi partiler devletçi-seçkinçi ve gelenekçi-liberal olarak iki kolda tarihsel gelişim göstermişlerdir. Bkz. Emre Kongar, İmparatorluk'tan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 4.b, İstanbul:1981, s. 141 v.d.

Bu ayrılıktan sonra yurt dışındaki yönetim karşıtları yeniden güç kaybına uğrarken yurt içi örgütlenmenin de hızlandığı dikkati çekmektedir. İstanbul'da tüm yüksek okullar yanında orta düzeydeki okullarda da çeşitli adlar altında örgütler kurularak istibdatla mücadelenin tabanı genişletilmiştir. (38)

Ülkenin içinde bulunduğu ortamı değiştirmek isteyen kimi genç subaylar da örgütlenmenin zorunluluğuna inanmışlardır. Nitekim bunlardan biri olan M. Kemal'de Kurmay Okulundan mezun olduktan sonra ilk görev yeri olan Şam'a gittiğinde burada bazı kişilerle Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni oluşturmuşlardır. (39) Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin çeşitli yerlerde şubelerini açan M. Kemal yaptığı incelemelerde istibdatı yıkmak için Suriye'nin uygun olmadığı sonucuna varmıştır. (40)

Bu nedenle M. Kemal silah arkadaşlarıyla gizlice görüşmek üzere Rumeli'ye geçmiştir. Solanik'te Ömer Naci, Hüsrev Sami ve Hakkı Beylerle buluşarak, Bursalı Tahir ve Hoca Mahir'le tanışarak Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubelerini oluşturmuş ve tabanca üzerinde yemin etmişlerdi. (Yaz 1906). (41)

(38) Mercan İdadisi'nde "Cemiyet-i İnkılâbiye" ve Harbiye'de "Yüksek Mektepler İttihadı" örgütleri kurulmuştur. Bkz. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 400 v.d.

(39) Afet İnan, "Vatan ve Hürriyet" Bellekten, C.1, S.2, (1937) s. 258.

(40) Hüsrev Sami Kızıdoğan, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", Bellekten, C.1, S. 3-4, (1937), s. 620 v.d.

(41) y.a.g.m.k, s. 621 v.d. Mustafa Kemal'in Makedonya'da verdiği mücadele için bkz. Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım

1906 yılının Eylül ayında ise Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuş ve bu Cemiyet Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerini de içine almıştır.⁽⁴²⁾ Cemiyet Rumeli'nde hızlı bir örgütlenme içerisine girmiştir. Özellikle Cemiyetin III. Ordunun genç idealist subayları üzerinde yaptığı propaganda olumlu sonuç vermiş ve bunların önemli bir kesimi örgüte kazandırılmıştır.⁽⁴³⁾ Mustafa Kemal'de kendi kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerinin bir çoğunu bu dernekle ilişkili görünce 29 Ekim 1907'de bu örgüte girmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür.⁽⁴⁴⁾

Yönetim örgüt üyelerinden Ömer Naci ve Hüsrev Sami'nin tutuklanmaları için girişimlerde bulunmuştur. Örgüt üyelerinden posta memuru Talat Bey'in bu durumu örgüte bildirmesi üzerine Ömer Naci ve Hüsrev Sami Paris'e kaçmışlardır.⁽⁴⁵⁾ Paris'te buldukları süre içinde Şura-yı Ümmet Gazetesinde

Atatürk- Okul ve Genç Subaylık Hatıraları, 2.b, İstanbul: 1981, s. 90 v.d.

- (42) Cemiyetin kurucuları şu kişilerdir: Askeri Rüstiye Müdürü Bursalı Tahir Bey, Fransızca öğretmeni Naci Bey, Selanik P.T.T Müdürlüğü başkâtibi Talat Bey, Mithat Şükrü Bey, Bursalı Hakkı Bey, Edip Servet, Ömer Naci, Kazım Nami, Rahmi ve İsmail Canbolat Bey, Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) (Editörler: Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara:1980, s. 372- 373.
- (43) Lewis, a.g.y, s. 203.
- (44) Fethi Tevetoğlu, Ömer Naci, İstanbul:1973. s. 96.
- (45) y.a.g.y, s. 88 v.d. Kızıldoğan, a.g.mk, s. 624.

imzasız yazılar yazarak Terakki ve İttihad Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesine ortam hazırlamışlardır.⁽⁴⁶⁾ Düşünsel ayrılıkların giderilmesi üzerine iki grup 27 Eylül 1907'de Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti adı altında birleştirilmişlerdir.⁽⁴⁷⁾

Bir taraftan bu birleşme sağlanırken, öbür taraftan da Abdülhamit istibdatına karşı mücadele veren güçler üzerinde etkin olan Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin yakınlaşmaya başlamışlardır. Ahmet Rıza evrime dayalı mücadele yönteminden vazgeçerek yönetimin şiddet yoluyla değiştirilmesini benimseyen Prens Sabahattin grubuna yaklaşmıştır.⁽⁴⁸⁾

Bu yaklaşmanın sonucunda Abdülhamit yönetimi karşıtlarını birleştirerek güç birliği sağlayabilmek amacıyla 1907 Aralık ayında Paris'te ikinci bir kongre toplanmıştır.⁽⁴⁹⁾ 27-29 Aralık tarihlerinde çalışmalarına devam eden Kongrede padişahın baskıcı politikası eleştirildikten sonra "bu usul-u idareyi derhal ve her ne vasıtayla olursa olsun yıkmak elzemdir" düşüncesinde birleşmişler ve çalışmalarını daha da arttırmışlardır.⁽⁵⁰⁾

(46) Ramsaur, a.g.y, s. 141. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 62 v.d.

(47) Tekeli-İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 381. Ramsaur, a.g.y, s. 142 v.d.

(48) Ramsaur, a.g.y, s. 144 v.d.

(49) Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türklük, s. 228. Ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.1, Kısım.1, 3.b, Ankara:1983, s. 388 v.d. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 65.

(50) Recai G. Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, 3.b, İstanbul:1959, s. 248.

2- II. Meşrutiyetin İlan Edilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî sistemin ikinci kez ilan edilmesi sürecinde Makedonya sorununun büyük rolü olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede siyasal, dinsel, etnik huzursuzluklar baş göstermiş ve süreç içerisinde "Makedonya Makedonyalılarındır" sloganı geliştirilmiştir.⁽⁵¹⁾ Avrupalı Büyük Devletlerin bölgede statükoyu değiştirmeye yönelik ıslahat önerileri sorunu daha da derinleştirmiştir. 1902 yılında Avusturya ile Rusya devletleri bölgede yaşayan ulusların yaşam koşullarının düzeltilmesi ve halklar arasında barışın sağlanması amacıyla projeler gündeme getirmişlerdir. Bu dayatmalar II. Abdülhamit'in Makedonya'ya özgü bir yönetim biçimi oluşturmasına neden olmuş ve bölgede Vilâyat-ı Selâse-i Umumî Müfettişliği kurulmuştur.⁽⁵²⁾

1903 yılında da Rusya ve Avusturya-Macaristan devletleri tekrar Makedonya politikasını yönlendirmek amacıyla Mürzteg Reform Planını hazırlamışlardır. Reform kararları doğrultusunda Avrupalı memurların Genel Müfettişin yanında görev yapacakları belirtilmiştir.⁽⁵³⁾ Avrupalı devletler bu reform paketi kanalıyla Osmanlı devletinin işlerine doğrudan

(51) Tekeli-İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 368. Tahsin Uzer, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, 2.b, Ankara:1987, s. 81 v.d.

(52) Uzer, a.g.y, s. 81-82.

(53) Karal, a.g.y, C.8, s. 159. Impert, a.g.y, s. 171 v.d.

karışma olanaklarını elde etmişlerdir.

İngiltere'nin 3 Mart 1908'de reform ve müdahalelere zemin hazırlamak amacıyla yayımladığı genelge, Terakki ve İttihat Cemiyetini rahatsız etmiştir.⁽⁵⁴⁾ Bu nedenle Terakki ve İttihat Cemiyeti 28 Mayıs 1908'de harekete geçerek Manastır'da Rusya dışındaki büyük devletlerin Konsolosluklarına bir bildiri vermiştir.⁽⁵⁵⁾ Bildiride; "... Avrupa'nın Makedonya da giriştiği yenileştirme ve yeni düzen hareketleri hiç de iyi bir sonuç vermemiştir. Makedonya'da yine karışıklıklar sürmekte, hatta daha kötü bir duruma girmektedir. Azınlıkların ayaklanması çoğalmış, problemi bir kat daha çözülmez bir duruma getirmiştir"⁽⁵⁶⁾ denilmiştir.

Tam bu hareketli günlerde Reval'de Rus Çarı ile İngiltere Kralının buluşmaları isyan hareketine ivme kazandırmıştır.⁽⁵⁷⁾ Bu sırada Serez yöresinde bir binbaşının yönetimi

(54) Bayur, a.g.y, C.1, K.1, s. 414.

(55) Resneli Niyazi, Balkanlarda Bir Gerillacı- Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları (Haz: İhsan İlgar), İstanbul:1975, s. 64. Ali Cevad, İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi (Haz: Faik Reşit Unat), 2.b, Ankara:1985, s. 158.

(56) Bildirinin tam metni için bkz. Resneli Niyazi Bey'in Anıları, s. 64-76.

(57) Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914) (Çev: Nuran Yavuz), 2.b, İstanbul:1986, s. 20. Ramsaur, a.g.y, s. 153. İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'ın yaptığı Reval görüşmelerinde o dönemin içinde bulunduğu uluslararası konjoktür nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması görüşü için bkz. Orhan Koloğlu, "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?" T.T, C.4, S. 24, (1985), s. 16 v.d.

yerici tavır ve davranışları sarayın dikkatini çekmekte gecikmemiş olayı soruşturmak üzere Selanik Merkez Komutanı Yarbay Nazım görevlendirilmiştir. Ancak onun elde ettiği bilgileri İstanbul'a ulaştırmasına izin verilmemiş ve Nazım 11 Haziran'da öldürülmüştür. (58)

28 Haziran'dan itibaren Resneli Niyazi meşrutiyetin yeniden ilân edilmesi için toplantılar düzenlemiş, bu toplantılarda bir dizi taktik kararlar alınmış ve ihtilâl tarihi olarakta 3 Temmuz Cuma günü belirlenmiştir. (59) Bu arada Cemiyetin merkez komitesi ile de ilişkiye geçmiştir. (60) 3 Temmuz'da öğle saatlerinde Resneli Niyazi 200 kadar asker ile birlikte dağa çıkmıştır. Böylece istibdata karşı isyan hareketi de fiilen başlamıştır. (61) Resneli Niyazi dağa çıkışının ilk gününde bölgedeki kasabaların yönetim makamlarına, Manastır Valisine ve Hilmi Paşa'ya bildirimler göndermiştir. (62)

(58) Ramsaur, a.g.y, s. 152. Bayur bu olayın 25 Mayıs'ta gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bayur, a.g.y, C.1, K.1, s. 439.

(59) Resneli Niyazi Bey'in Anıları, s. 80 v.d. İngiliz elçiliği tercümanı Fitzmaurice göre 1 Eylül olarak düşünülmüştür. Bkz. Celal Bayar, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş, C.3, İstanbul:1965, s. 907.

(60) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", Bellekten, C.20, S. 77, (1956), s. 108 v.d.

(61) Resneli Niyazi Bey'in Anıları, s. 89-90. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, (Haz:İsmail Arar) İstanbul:1986, s. 123.

(62) Bildirilerde, 1876 Anayasası'nın geri getirilmesi, son yıllarda ülkeye egemen olan haksızlıkların ve eşitsizliklerin giderilmesi konuları işlenmiştir. Bkz. Resneli Niyazi Bey'in Anıları, s. 96 v.d.

Bu eylemlerden sonra bölgedeki diğer küçük rütbeli subayların bazıları dağa çıkmışlardır.⁽⁶³⁾ Osmanlı Terakki ve İttihat Heyeti İçtimaiyesi tarafından 6 Temmuz'da Manastır Valisine bir muhtıra verilmiştir.⁽⁶⁴⁾

7 Temmuz'da da etkili olmaya başlayan eylemleri bastırmak için Şemsi Paşa harekete geçmiş ve öldürülmüştür.⁽⁶⁵⁾ Bu olayla da Cemiyet olayları yönlendirir hale gelmiştir.

(63) Uzunçarşılı, a.g.mk, s. 162 v.d.

(64) Muhtıra'da Cemiyet "Hükümeti hazıranız gayri meşrudur. Çünkü Kavanin-i Devlet anın meşrutiyetini temin etmiş iken tarz-ı idâre tahvit edilmeğe çalışılarak hükûmeti mutlaka âleminde idâre olunmakta ve bu uğurda bir çok masuminin demleri irâke edilmektedir...
Güruh-u Süfeha ve Cühelâ bilmelidirler ki, Osmanlı Hükümeti bir millet ve bir de timsal-i millet olan Padişahıtan ibarettir. Bu ikisinin arasında denîlere şehvet esirlerine, rezillere, ikbal sarhoşlarına bir mevkie mahsus yoktur. Bu gibi edâni artık saha-i hayat-ı ümmetten çekilmeli, menhus ve meşum olan mevcudiyetlerine bir nihayet verilmelidir..." Muhtıranın tam metni için bkz. Ahmet Refik, İnkılâbı Azim, Dersaadet:1324, s. 45-51.

(65) Uzunçarşılı, a.g.mk, s. 109. Halil Mentеше'nin Anıları, s. 123-124. 7 Temmuz'da Manastır'a gelen Şemsi Paşa, Cemiyet üyelerini çok korkutmuştur. Resneli Niyazi'yi yakalamak üzere Resne'ye gitmeye hazırlanan Şemsi Paşa'nın Resne'ye varması üzerine "Mukaddes Cemiyet" in büyük tehlikeye düşeceğini düşünen Atıf, Şemsi Paşa'yı vurmaya karar vermiştir. Bkz. Şehsuvaroğlu, a.g.mk, s. 330 v.d.

Saray bu isyan hareketlerini durdurabilmek için çeşitli önlemler aldı. Ancak bunların hiçbiri olumlu bir sonuç vermiyordu. Zira İ.T, ordunun her kademesine kadar uzanmıştı. (66)

Makedonya'daki düzeni yeniden kurmak, denetimi kendi ellerinde bulundurmak isteyen Osmanlı yönetimi bunun için bölgeye Anadolu'dan asker göndermek zorunda kalmıştır. Ancak gönderilen askerler ihtilâlcilere karşı savaşmamışlardır. (67)

Cemiyet Manastır sokaklarında bildiriler dağıtarak sivil halkın ihtilâl sürecine katılmasını sağlamaya çalışmıştır. Rumeli'nin çeşitli kentlerinde yapılan mitingler ve Yıldız Sarayı'na çekilen telgraflar bölgenin tümüyle sarayın denetiminden çıkmasına yol açmıştır. (68) Firzovik halkının bir eğlence için toplanması İttihatçıların yönlendirmesiyle siyasal içeriğe bürünmüştür. Burada toplanan halk Kanun-u Esasi'nin ilânını istemiştir. (69)

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti koşulların olgunlaştığı kararına ulaşmış ve 23 Temmuz'da Manastır kentinde

(66) Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 75.

(67) Ali Cevat, a.g.y, s. 159. Nazım Bey gönderilecek askerleri ihtilâle kazandırmak amacıyla tütün satıcısı kılığıyla İzmir'e gitmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.mk, s.111.

(68) Tarık Zafer Tunaya, Hürriyetin İlânı, İstanbul:1959, s. 7-8. Uzunçarşılı, a.g.mk, s. 170-171.

(69) Ali Cevat, a.g.mk, s. 160. Uzunçarşılı, a.g.mk, s. 124-125. Bayur, a.g.y, C.1, K.1, s. 449-450.

Meşrutiyeti ilân etmiştir. Harp Okulu Ders Nazırı Binbaşı Vehip Bey 23 Temmuz 1908'de, Manastır Hürriyet Meydanı'na toplanan halka, "... Adalet, musavat, hürriyet, uhuvvet meslek-i esasımızdır... Artık cennetmekân Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri Padişah ile millet arasına çekilen kafesi kıracağız... Bizi insan gibi yaşatacak usûl-u meşruai meşverettir. Ki bu isteklerimizin cümlesini temin eyleyen Kanun-u Esasi'dir... Osmanlı Bayrağı altında İttihad eyleyen ecnas-ı muhtelif bilâtefrik-i cins ve mezhep birbirinin ruhu, nur-u hadika-i iftiharıdır. Birbirinin malını, canını, ırzını aynı şiddet ve asabîyetle müdafaa ve muhafaza ederek ..." (70) biçiminde seslenerek yeni düzenin başladığını duyurmuştur. Manastır'dan sonra aynı gün Selanik, Preşova, Köprülü, Üsküp ve Serez'de de törenlerle meşrutiyet ilân edilmiştir. (71)

Makedonya'da bu gelişmeler olurken İstanbul'da da Padişah olayları yatıştırmak için Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadrazamlıktan alarak yerine Sait Paşa'ya Sadrazamlığı vermiştir. (72) Sait Paşa başkanlığında toplanan Vükela Heyeti meşrutiyetin ilânınınin zorunlu olduğu sonucuna varmıştır. (73) Başka çıkış yolu olmadığını gören Padişah 23/24 Temmuz tari-

(70) Ahmet Refik, a.g.y, s. 84-85.

(71) Ali Cevat, a.g.y, s. 160. Uzunçarşılı, a.g.mk. s. 171 v.d.

(72) Uzunçarşılı, a.g.mk, s. 136 v.d.

(73) y.a.g.mk, s. 140-141. Ayrıca bkz. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s. 376.

hinde meşrutiyetin yeniden ilân edildiğini açıklayan irâde-i seniyesini yayımlamıştır. (74)

Bu yeni durum hemen İstanbul basınına bildirilmiş ve ertesi günkü gazetelerde Tebligât-ı Resmîye adı altında yer verilmiştir. (75)

Meşrutî sistemin tekrar ilân edilmesi, halk arasında önceleri bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu şaşkınlık sonraları yerini büyük bir sevince bırakmış ve meşrutiyet lehinde gösteriler düzenlenmiştir. (76) Ülkenin durumunu Şahbettin Süleyman şöyle tasvir etmiştir: "Tebligat-ı Resmîye sûtûnunda Ka-

(74) Meşrutiyeti ilân eden ve Meclisi toplantıya çağıran irânin metni için bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.1, s. 1-3.

(75) Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İçyüzü (1908-1918), 2.b, İstanbul:1989, s. 19. 25 Temmuz 1908 günü Sabah Gazetesinde şöyle yayınlanmıştır: "Tesis-i celil-i cenâb-ı hilafetpenâhı olan Kanun-u Esasi'de sûret-i teşkili beyan Meclis-i Mebusanın içtimada davet olunması şerefmutela'llık buyrulan irâde-i seniyesine hazret-i hilafetpenâhi icab-ı âliyesinden bulunmuş ve hükm-ü celîli bil cümle vilayât-ı şahâne valilikleri ile elviye-i gayri mülhâke mutasarrıflıklarına tebliğ kılınmış olmağla oraca da mezkûrda münderiç saffatı hâiz âzanın intibahının icrası..." Bkz. Sabah, 11 Temmuz 1324.

(76) Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s. 382-383. Yücel Aktar, İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918), İstanbul:1990, s. 64 v.d. Hasan Amca, a.g.y, s. 19 v.d. Basındaki hareketlilik için bkz. Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918), C.1, İstanbul:1970, s. 62-63.

nun-u Esasi'nin tekrar ilân olunduğunu gördüğüm zaman inanamadım, aldanıyorum zannettim. Korkuyordum... Acaba bu gazete yanlış yazmasın dedim, bir başkasını aldım... O da öyle... Bütün halk sâkit, mütereddit... mütehayyir bir kütle... Birinci gün pek sönük geçti. İkinci gün sabahında bile şehrin üzerinde bir sükût, bir korku hükümfermâ oluyordu. Bütün neşe ve heyecan ikinci gün öğleden sonra ilk nümayişle başladı..."(77)

Uzun bir istibdat döneminden sonra özgürlüğün tadına varamamış halkın yaptığı bir takım taşkınlıklar, otorite boşluğu ülkede istenmeyen bir takım olayların çıkmasına neden olmuştur.(78) İTC bu gidişatı önleyebilmek için 7 Ağustos 1908'de halkı sükunete davet eden bir bildiri yayınlamıştır: "... Artık bütün bu nümayişlere son verelim. Herkes iş ve gücü ile meşgul olsun. Bilûmam tebaanın makam-ı muallâyı hükümdariye doğru müteveccih bulunduğunu gösterdiğinden şâyânı şükrandır. Artık herkesin işi gücü ile meşgul olacağı zamanın hulûl ettiğini umûma hamiyetle ihtar ederiz..."(79)

(77) Musavver, 12 Temmuz 1324. s. 3.

(78) Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İştittiklerim, 4.b, Ankara:1987, s. 4.

(79) Metin için bkz. Hasan Amca, a.g.y, s. 28-29.

B- İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İKTİDAR DÖNEMİ

1- İttihat ve Terakki'nin Dolaylı İktidar Dönemi

(1908-1913)

İTC ihtilâl sürecini başarıya ulaştırmasına rağmen daha önce "istibdat, şahsi ve keyfi idareden"⁽⁸⁰⁾ sorumlu tuttuğu Abdülhamit'i tahttan indirmemiş ve iktidarı tam anlamıyla ele geçirmemiştir. Cemiyet ihtilâlden on bir gün sonra Tanin Gazetesine gönderdiği bir yazıda "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mülk ve millete Kanun-u Esasi bahsettirmiş ve kanun-u mezkûrdan temami-i istifade-i mukaddes ve muazzez bir maksat olarak takip eylemekte olan hükümet-i haziranın Cemiyetin maksadı mukaddesine henüz tamamen kesbi ittıla edemediği varid-i mütalâa olduğundan Cemiyet ise... millete müstaid ve müstehak olduğu refah ve saadeti istihzâr etmekten başka bir emeli olmadığından... hükümeti hazıra ile hadim-i millet ve vatan olan Cemiyet beynânde vücudu lazimedden olan itimât ve emniyetin celp ve terakkisine çalışarak bu bâbdaki emel-i mübeccelin tesiri husûlü için efradı Cemiyetten Erkan-ı Harp Binbaşı Hakkı Bey ile, Necip, Talat, Rahmi ve Hüseyin Beylerden mürettep bir heyet-i mahsusa Dersaadete azimet eylemiştir..."⁽⁸¹⁾ haberi verilerek iktidara net olmayan bir üslûpla ortak olunacağı açıklanmıştır.

(80) Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikri Esasları" Tahir Taner'e Armağan, İstanbul:1956, s. 169.

(81) Tanin, 21 Temmuz 1324, s. 4.

Rumeli'deki olayların artması üzerine 22 Temmuz 1908'de hükümeti kurmakla görevlendirilen Sait Paşa, Ağustos başlarında yoğun eleştirilere hedef olmuştur.⁽⁸²⁾ İTC, Sait Paşa'yı kötü, hırsız, yaşlı insanları seçmekle suçlamış ve bunların değiştirilmesini istemiştir.⁽⁸³⁾ 1 Ağustos 1908'de yayımlanan bir Hatt-ı Hümayun'da da "Makam-ı Meşihatte ve Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde bulunacak zevattan başka Vükela'yı Sadr-ıâzam intihap ve tasdikimize arzedeceği..."⁽⁸⁴⁾ şeklinde bir açıklamada bulunulmuş ve Harbiye ile Bahriye Nazırlarının Padişah tarafından atanacağı bildirilmiştir. Bu Hatt-ı Hümayun gerginliği daha da artırmış ve Kabinede istifalara yol açmıştır.⁽⁸⁵⁾ Sait Paşa derinleşen bunalım nedeniyle 5 Ağustos'ta istifa etmek zorunda kalmıştır.⁽⁸⁶⁾ II. Abdülhamit, ertesi gün daha liberal ve İngiliz yanlılığı ile bilinen

-
- (82) Türkgeldi, a.g.y, s. 4-5. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, C.3, İstanbul:1989, s. 83.
- (83) Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul:1980, s. 84 v.d.
- (84) Düstur, Tertib-i Sâni, C.1, s. 14. Hatt-ı Hümayunun bu onuncu maddesi 1876 Anayasasına uygun düşmemektedir. Zira bu anayasaya göre sözü edilen komutanlıkları sadr-ıazam atamakta ve padişah yalnızca onaylamaktaydı. Bkz. Suna Kili, Türk Anayasaları, İstanbul:1982, s. 12.
- (85) Abdurrahman Şeref, a.g.y, s. 283.
- (86) Bayur, a.g.y, C.1, K.2, s. 276.

Kamil Paşa'ya Sadrazamlığı vermiştir.⁽⁸⁷⁾ Böylece bunalım sona erdirilmiş ve yeni hükümet Cemiyetin desteğini alarak çalışmalara başlamıştır. Kamil Paşa Hükümeti üyelerinin ikisi dışında hepsinin yeni olmasına karşın, Cemiyet üyesi hiç kimsenin olmaması dikkati çekmiştir.⁽⁸⁸⁾

Kamil Paşa yapacaklarını belirten bir hükümet programı hazırlamıştır. 16 Ağustos 1908'de yayınladığı programında devlet kurumlarının modernleştirileceği ve bu doğrultuda gerekli kanunların çıkarılacağını açıklamıştır.⁽⁸⁹⁾

Kısa bir süre sonra Meşrutiyet yönetiminin karşılaştığı ilk ciddi dış bunalım 5 Ekim'de Avusturya'nın Bosna-Hersek-i ilhak ettiğini bildirmesi ve ertesi günde Bulgaristan'ın ba-

(87) y.a.g.y, s. 78. Halil Mentеше'ye göre Kamil Paşa'nın Sadrazamlığını Cemiyet tavsiye etmiştir. Bkz. Halil Mentеше'nin Anıları, s. 152.

(88) Hüseyin Cahit Meşrutiyetin bu ilk kabinesinde devrimi gerçekleştirenlerin yer almamasını eleştirmiş ve bu nedenle 1908 Devrimi'nin ilk dakikadan itibaren zayıflığını hissettirdiğini ileri sürmüştür. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, (Haz:Rauf Mutluay) İstanbul:1976, s. 21. Ayrıca "devr-i istibdatta" devlet adamı ile uzman kişilerin yetişmemesi nedeniyle Avrupa'dan bakanlıklar için müşavir getirilmesini önermiştir. Bkz. Tanin, 7 Eylül 1324, s. 1.

(89) Programın tamamı için bkz. İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları" Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl:1, S.1, (1990), s. 198-200. Ayrıca bkz. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 50.

ğimsizliğini ilân ettiğini açıklamış olmuştur. (90)

Meşrutiyetin ilân edilmesi ile daha özgür bir ortama kavuşan halk, haklarını daha iyi koruyabilmek için çeşitli örgütler kurmaya başlamışlardır. Bunlardan ilki Ağustos 1908'de kurulan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'dir. (91) İTC'ye alternatif oluşturmak ve siyasi hayata demokratik bir nitelik kazandırmak üzere Ahrar Fırkası kurulmuştur. (14 Eylül 1908) (92) Bu arada bazı kişiler de meşrutiyetin aleyhinde çalışmaktan geri kalmadıkları için çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. (93)

Hükümetin çalışmaları ne İT karşıtlarını ne de İTC yanlılarını memnun etmemiştir. İT savunucularından Hüseyin Cahit Bey ıslahat hareketlerinin çok ağır yürütüldüğünden şikayet etmiş (94) "istibdat müesseselerine" dayanılarak meşrutiyet idaresinin sürdürülemeyeceğini belirterek bir an önce Meclis-i Mebusan'an toplanmasını istemiştir. (95)

(90) Bayur, a.g.y, C.1, K.2, s. 113 v.d. Osmanlı devleti bu olaylara yalnızca Avusturya mallarına boykot uygulamak tepki gösterebilmiştir. Bkz. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 91-92.

(91) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s. 131-132.

(92) y.a.g.y, s. 142 v.d.

(93) Türkgeldi, a.g.y, s. 11. Ali Cevat, a.g.y, s. 15-16.

(94) Tanin, 21 Eylül 1324.

(95) Tanin, 7 Kasım 1324.

Kamil Paşa, Sait Paşa'nın almış olduğu seçim kararını hızlandırmış, Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimlerden sonra 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan açılmıştır.⁽⁹⁶⁾ Böylece meşruti sisteme işlerlik kazandırılmıştır.

Nitekim hükümetin izlediği iç ve dış politikanın açıklanmasına yönelik Hüseyin Cahit Bey'in Meclis başkanlığına verdiği 30 Aralık tarihli önerge hükümet çalışmalarının sıkı bir takibe tutulacağını göstermektedir.⁽⁹⁷⁾

Hükümetin Meclis'e karşı sorumluluğuna alışık olmayan Kamil Paşa geleneksel Osmanlı politikasını sürdürerek, İT'nin ve Meclis-i Mebusan'ın haberi olmaksızın hükümette bazı değişiklikler yapması İT'nin Kamil Paşa'ya güvenini sarsmıştır. 13 Şubat 1909 tarihinde Kamil Paşa hükümeti için Meclis'te yapılan güvenoylamasında 196 güvensizlik oyu verilerek hükümet düşürülmüştür.⁽⁹⁸⁾

(96) Yeni meclise 272 milletvekili seçilmiştir. Meclis'te uluslara göre milletvekili dağılımı şöyledir: Türk-142, Arnavut-25, Ermeni-12, Slav-5, Arap-60, Rum-23, Yahudi-5, Daha geniş bilgi için bkz. Ferroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler:1908-1918", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.4-5. (1976), s. 245-263. Seçim sonuçları özellikle Rumlar, Ermeniler arasında tepkiler yaratmıştır. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 162.

(97) Güneş, a.g.mk, s. 179-180. Ayrıca bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 43.

(98) Güneş, a.g.mk, s. 182-183. Kamil Paşa Hükümeti Türk Demokrasi Tarihi'nde güvensizlik oyu ile düşürülen ilk hükümettir. Bkz. y.a.g.mk, s. 183.

Kamil Paşa'nın yerine geçen Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti döneminde medrese öğrencilerinin askere alınma isteği, 5 Nisan 1909'da İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın kurulması⁽⁹⁹⁾ ve 6 Nisan'da Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi ve katillerinin yakalanamaması muhalefeti daha da yoğunlaştırmıştır.⁽¹⁰⁰⁾

Meşrutiyeti korumak amacıyla Taşkışla'da bulunan 4. Avcı Taburu'na ait askerlerin ayaklanması ve bazı kişilerin "Şeriat İsteriz" sloganı ile onları destekleyen eylemleri üzerine 31 Mart İsyanı olarak bilinen gerici ayaklanma başlamıştır.⁽¹⁰¹⁾ Bu olay üzerine Hüseyin Hilmi Paşa istifa ederek Tefvik Paşa sadrazamlığa atanmıştır.⁽¹⁰²⁾

Kısa bir süre şaşkınlık geçiren İTC "Merkez-i Umumi"si askeri önlemlere başvurmak zorunda kalmış ve 15 Nisan 1909'da 3. Ordu birliklerinden oluşan ve Hareket Ordusu adı verilen bir güç oluşturularak Selanik'ten İstanbul'a gönderilmiştir. Hareket Ordusu 24 Nisan 1909'da İstanbul'a girerek sert önlemler almış ve isyanı kısa bir süre içerisinde Harp Okulu öğrencilerinin de yardımıyla bastırmıştır.⁽¹⁰³⁾ Ayrıca Ordu Ko-

(99) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 182 v.d.

(100)Ali Cevat, a.g.y, s. 46. Yalçın, a.g.y, s. 69. Ayrıca bkz Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüküm Gecesi. (Haz:Attila Özkırmıllı), 2.b, İstanbul:1987, s. 78 v.d.

(101)Sina Akşin, 31 Mart Olayı,Ankara:1970, s. 31 v.d. İsmail Hami Danişmend, 31 Mart Vakası, 3.b, İstanbul:1986, s. 27.

(102)Akşin, 31 Mart Olayı, s. 85 v.d. Danişmend, 31 Mart Vakası, s. 44-45.

(103)Akşin, 31 Mart Olayı, s. 195.

matanı Mahmut Şevket Paşa, 25 Nisan'da İstanbul'da Örfi İdare ilân ederek tam kontrolü sağlamıştır. (104)

İsyanın başlamasıyla Ayestefonas'a giden Meclis-i Mebusan'ın isyana karşı milletvekilleri, orada Meclis-i Ayan üyeleri ile birlikte "Meclis-i Milli" adında bir meclis oluşturmuşlardı. (105) Bu meclis isyana karşı ortak bir tavır alarak isyanın çıkmasında rolü olduğu sanılan II. Abdülhamit'in durumunu tartışmaya açmıştır. (106) İsyanın bastırılmasından sonra 27 Nisan 1909'da Şeyhülislam fetvasıyla II. Abdülhamit görevinden alınmış, yerine Mehmet Reşat V. Mehmet adıyla padişahlığa getirilmiştir. (107)

31 Mart Olayı II. Meşrutiyet dönemindeki özgürlüğe ve demokratik gelişmelere büyük darbe vurmuş ve İT muhalefetin çalışmalarını, derneklerin kurulmasını, düşünce özgürlüğünü engelleyici önlemler almıştır.

Siyasi ortamın dinsel muhalefet sonucu Nisan 1909'da tıkanması üzerine bir kısım askerlerin siyasal hayata girmesine neden olmuştur. Böylece İT'nin sürdürmek istediği dolaylı iktidar anlayışı yeni boyutlar kazanmıştır.

İttihatçıların desteğiyle 5 Mayıs 1909'da tekrar sadriazamlığa getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, bir süre sonra kabinede

(104) Akşin, 31 Mart Olayı, s. 195 v.d.

(105) Ali Cevat, a.g.y, s. 187-188.

(106) Abdülhamit'in bu isyanda katkısının olmadığına ilişkin sav için bkz. Danişmend, 31 Mart Vakası, s. 20 v.d.

(107) y.a.g.y, s. 160 v.d. Ali Cevat, a.g.y, s. 188. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 134-135.

bazı değişiklikler yaparak Dahiliyeye Talat Bey'i, Maliye Nazırlığına da Cavit Bey'i atamıştır. (108)

31 Mart İsyânından sonra muhalefetin parlamentoya kaydığı görülmektedir. Özellikle Meclis-i Mebusan'da Mayıs ayından itibaren çıkartılan kanunlar ile Osmanlı devleti kurumlarının modernleş tirilmeğe çalışılması⁽¹⁰⁹⁾ ve anayasada parlamenter sistem doğrultusunda yapılan bazı değişiklikler muhalefetin gelişmesinde etkili olmuştur. Cemiyet Kanun'un da yapılan değişiklikler üzerine yeniden partileşme sürecine girilmiş ve çeşitli partiler kurulmuştur. (110)

Uzun süre iktidarda kalamayan Hüseyin Hilmi Paşa'nın

(108) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 58.

(109) Meclis-i Mebusan'da Mayıs ayından itibaren yoğun bir kanun çıkarma faaliyeti başlatılmıştır. Bkz. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 106. Çıkarılan kanun ve tarihleri için bkz. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 144-145. Çıkarılan kanunlar içerisinde en çok Tensikât Kanunu eleştirilere yol açmıştır: "... eskileri böyle nankörce kalemlerden dışarıya atamayız. Muhasebe odalarında, müşaverede burada öyle ihtiyarlar vardır ki bu teşevvüş-â kuyud arasında onlar oradan çıkacak olurlarsa işler durur, defterlerin arasından çıkmak kabil olamaz..." Tanin, 5 Mayıs 1325.

(110) Kurulan siyasal partiler için bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s. 206 v. d.

yerine 25 Ocak 1910'ta İbrahim Hakkı Paşa sadriazamlığa getirilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa döneminde Dahiliye Nazırlığına atanan Talat Bey ve Maliye Nazırlığına atanan Cavit Beyler yerlerini korurken hükümet üzerinde etkinliği sürekli artan Mahmut Şevket Paşa da Harbiye Nazırlığına getirilmiştir. (111)

Hakkı Paşa çağdaş bir devlet ve güçlü bir maliye oluşturabilmek için mali alanda da çeşitli ıslahatlara girişmiş, 18 Eylül 1909 tarihinde oluşturulan İslahat-ı Maliye Komisyonu'nun görevlerini saptayarak çalışmalarına hız vermiştir. (112)

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, devletin içinde bulunduğu mali bunalımlara çözüm bulmaya çalışırken diğer yandan merkezi otoriteye karşı ayaklanmalarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 1910 ve 1911 yılları boyunca Arnavutluk, Suriye ve

(111) Güneş, a.g.mk, s. 222. Hakkı Paşa kabinesini " Adalet ve İhsan" kabinesi olarak adlandırmıştır. Bkz. Mehmet Selahattin, a.g.y, s. 37.

(112) Düstur, Tertib-i Sâni, C.1, s. 749. 1910 yılında Umur-u Maliyenin ıslah ve düzeltilmesi hakkında kaleme alınan bir mülâhâzatta da " Eğer sulh ve selâmet payidar olur ve dahîli memlekette zirâat ve sanayî tevsi edilirse hükümeti seniye yalnız sebat ve basiretle davranmak vakitle Türkiya maliyesini diğer Avrupa duvel-i maliyesinin seviyesine koyacaktır. " Bkz. BBA-Yıldız Tasnifi/M. Kamil Paşa Evrakı, 86/32-3134.

Yemen'de de büyük çapta ayaklanmalar baş göstermiştir.(113)
Bunun üzerine Talat Bey istifa etmiş ve yerine Halil Bey getirilmiştir.(114)

İT'nin izlediği ekonomik politikaların istenilen sonucu vermemesi, öldürülen gazeteci Ahmet Samim'in katillerinin bulunamaması, ordunun politikaya bulaştırılması, Türkçü bir politika izlenmesi ve Abdülhamit istibdatı yerine, İT istibdatının geçmiş olması, İT'ye karşı yoğun bir muhalefet başlatmıştır. Nitekim Miralay Sadık ve Abdülaziz liderliğinde Hizb-i Cedid adında bir grup oluşturulmuşsa da bu grup siyasi yaşamda pek etkili olamamıştır.(115)

Bunun üzerine Prens Sabahattin'in görüşlerini savunan ve geniş bir yelpazeye yayılarak amaçları İT'ye muhalefet olan kişiler ve gruplar birleşerek Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı kurmuşlardır (21 Kasım 1911).(116) Muhalefetin türdeş olmayan bir nitelikte örgütlenmeye başlaması Meclis-i Mebusan'daki siyasal havayı bulanık bir hale sokmuştur.

Meclis'te bu olaylar olurken dış politikada İT'yi sarımsı gelişmeler olmuş, Trablusgarb ve Bingazi'deki İtalyan uyruklarına kötü davranıldığı bahane edilerek Osmanlı devletine 29 Eylül 1911'de savaş açılmıştır.(117) İbrahim Hakkı Paşa

(113) Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.2, K.1, 2.b, Ankara:1983, s. 43 v.d.

(114) Halil Mentеше'nin Anıları, s. 132-133.

(115) Ahmad, İttihad ve Terakki, s. 150. Lewis, a.g.y, s. 219.

(116) Ali Birinci, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II.Meşrutiyet Devrinde İttihât ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, İstanbul: 1990, s. 48 v.d. Ayrıca bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s. 263.

(117) Bayur, a.g.y, C.2, K.1, s. 85 v.d.

Hükümeti bunun üzerine 29 Eylül'de istifâ etmiş ve yerine Sait Paşa getirilmiştir. Sait Paşa, Trablusgarp sorununun ülke yararları doğrultusunda çözüleceğini açıklamış ve Balkan Hükümetleriyle olan "revabıt-ı tabiyye ve mesafatkâra-nemizi itimad-ı mütekaabil ve telif-i menafi-i müstereke esaslarının"(118) devam edileceğini bildirmiştir. Meclis-i Mebusan'da Trablusgarb savaşı ile ilgili olarak çok sert tartışmalar yapılmış ve milletvekilleri hükümetin pasif davranışını öne sürerek gerekli önlemlerin alınmasını istemişlerdir.(119)

Dış politikada bu gelişmeler İT'yi yıpratmıştır. İstanbul'da 11 Aralık 1911 tarihinde yapılan ara seçimi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı Tahir Hayrettin Bey'in kazanmasına yol açmıştır.(120) Bu seçim sonucu İT'nin muhalefeti daha da güçlenmesini engellemek için yeni kararlar almasına yol açmıştır.

İT, muhalefet güçlenmeden seçime giderek meclisteki üstünlüğünü korumak istemiştir. Yeni seçimlere gidebilmek için anayasanın 35. maddesini değiştirerek padişaha meclisi feshettirme yetkisi verilme istenmiştir. Nitekim mecliste çoğunluğu oluşturan İttihatçıların isteği gerçekleşmiş

(118) Güneş, a.g.mk. s. 235.

(119) Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü garanti altına alan 1856 Paris Andlaşması hükümlerine göre bir konferans düzenlenmesi önerilmiştir. Tartışmalar ve öneriler için bkz.Şerafettin Turan, "II. Meşrutiyet Parlamentosu ve Dış Politika", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976 (Haz:Siyasi İlimler Türk Derneği), Ankara:1976,s. 228 v.d.

(120) Bayur, a.g.y, C.2, K.1, s. 236. Okandan, a.g.y, s. 348.

ve padişah 18 Ocak 1912'de meclisi feshederek yeniden seçimlere gidilmiştir. (121)

Gerek İT gerekse Hürriyet ve İtilaf seçimi kazanabilmek için tüm güçlerini ortaya koymuşlardır. Fakat İT'nin devlet güçlerini kullanması seçimi büyük bir farkla kazanmasına yol açmıştır. Seçimde hükümet güçlerinin kullanılması demokratik gelişime gölge düşürmüştü ve Türk Demokrasi Tarihi'ne "Sopalı Seçim" olarak geçmiştir. (122)

İT'nin bu tavrına muhalefet tepki göstermekte gecikmemiştir. Nitekim İtalya savaşının kötü gidişi, İT-Ordu işbirliğinin artması ordu içerisinde İT'ye karşı Halaskâr-ı Zabitân grubu adında bir muhalif örgütün doğmasına neden olmuştur (Mayıs-Haziran 1912). (123) Bu örgüt yayınladığı bildiride gerçek meşruti idarenin esaslarına uyulmasını, orduda gerekli adaletin tamamıyla gerçekleştirilmesini ve kanun ile nizamlara uyulmasının sağlanmasını istemiştir. (124)

Nitekim bu grubun zorlamasıyla hükümete bir takım Nazırlar istifalarını sunmuşlar ve sonunda Sait Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. (15 Temmuz 1912). Sait Paşa'nın yerine

(121) Bayur, a.g.y, C.2, K.1, s. 242. Halil Bey, meclisin feshinden başka çare kalmadığını ileri sürüyor. Bkz. Halil Menteşe'nin Anıları, s. 146.

(122) Rıza Tevfik'in dövülmesi için bkz. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkâlâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 496-497. Ayrıca seçimler için bkz. Lewis, a.g.y, s. 222.

(123) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s. 313. Ayrıca bkz. Şerafettin Turan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri" İkinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler, Ankara:1985, s. 66-85.

(124) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s. 337 v.d.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa getirilmiştir. (21 Temmuz 1912).⁽¹²⁵⁾
Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesini devrin tanınmış kişilerinden oluşturmuştur.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesini kurduktan sonra parlamentoyu feshetmek zorunda kalmıştır.⁽¹²⁶⁾ Hükümet ayrıca devam eden Trablusgarp Savaşında tüm gücünü seferber etmesine rağmen başarılı olamamıştır. Buna ek olarak Arnavutluk'ta 1910 yılında merkezi hükümete karşı baş kaldıran güçler 1912 yılına gelindiğinde tam özerk Arnavutluk düşüncesini gerçekleştirmeye yönelmişlerdir.⁽¹²⁷⁾ Bu sırada diğer Balkan devletleri de Osmanlı devleti aleyhine çalışmalara başlamışlardır.

Zira Osmanlı devletinden kopmuş olan Balkan devletleri Osmanlı devletinin İtalya karşısındaki zayıflığından yararlanarak sahip oldukları topraklarını genişletmek istiyorlardı.⁽¹²⁸⁾ Rusya, Osmanlı devletinin güçsüzlüğünü kendi lehine değerlendirmek amacıyla Balkan devletleri arasındaki çıkar çatışmalarının bir kenara itilmesini sağlamış ve bu devletlerin kendi aralarında bir ittifak oluşturmalarını teşvik etmiştir.⁽¹²⁹⁾

(125) Hükümet 'Büyük Kabine' olarak adlandırılmıştır. Bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 105 v. d. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 503-504.

(126) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 169.

(127) Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul:1967, s. 114-115, Yalçın, a.g.y, s. 173-174.

(128) Çoşkun Uçok, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara:1975, s. 205.

(129) Ulubelen, a.g.y, s. 119.

Nitekim, bu çalışmaların sonucunda Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan birleşerek Trablusgarb Savaşı bitmeden Osmanlı devletine saldırmışlardır. (Ekim 1912).⁽¹³⁰⁾ Böylece Osmanlı devleti İtalya ile sürdürdüğü savaşı bitirmeden Balkan devletlerinin başlattığı savaş ile yüzyüze gelmiştir. Ordunun politikaya karışması yüzünden ast-üst ilişkisi bozulmuştur. Silah, cephane ve eğitim yetersizliği içinde bulunan Osmanlı Ordusu sürekli geri çekilmeye başlamıştır. Bu durum hükümete karşı tepkinin yoğunlaşmasına neden olmuş, Darü'l Münûn öğrencileri hükümet aleyhine çeşitli gösterilerde bulunmuştur. Dış ve iç sorunlar karşısında bunalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. (29 Ekim 1912)⁽¹³¹⁾

Yerine getirilen Kamil Paşa vakit geçirmeden İtalya ile barış görüşmelerini başlatmıştır. Kamil Paşa İtalyanlarla 18 Ekim 1912'de imzaladığı Ouchy (Uşi) Antlaşmasıyla Trablusgarb ve Bingazi'yi İtalyanlara bırakmıştır.⁽¹³²⁾

Osmanlı devleti Balkan devletlerine karşı tüm gücünü kullanarak harekete geçmiş fakat olumlu bir sonuç alınamamıştır. Zira Bulgar Orduları Çatalca önlerine geldiğinde ancak durdurulabilmiştir. Bundan dolayı Londra barış görüşmeleri hızlandırılmıştır.⁽¹³³⁾ Osmanlı devleti temsilcilerinin Edirne'nin Türklerde kalması teklifleri Balkan devletlerince kabul edilmemiş ve savaş yeniden başlatılmıştır.

(130) y.a.g.y, s. 123. İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.4, İstanbul:1961, s. 388 v.d. Uçok, a.g.y, s. 205 v.d.

(131) Aktar, a.g.y, s. 134, Mehmet Selahattin, a.g.y, s. 55.

(132) Uçok, a.g.y, s. 203.

(133) Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.4, s. 388 v. d.

İngiltere dışişleri bakanı E. Grey devreye girerek yeni bir tasarı gündeme getirerek Edirne'yi Bulgaristan'a vermeyi tavsiye etmiştir. Grey'in hazırladığı bu tasarı Vükela Meclisi'nde görüşülürken İttihatçılar el altından Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgaristan'a vereceği propagandasını yaymışlardır. (134) Ve nitekim 23 Ocak 1913'te yaptıkları bir darbe ile İttihatçılar Kamil Paşa'yı zorla istifa ettirerek kaybettikleri iktidarı yeniden ele geçirmişlerdir. (135)

Bab-ıali darbesi üzerine Kamil Paşa yerine sadrazamlığa getirilen Mahmut Şevket Paşa savaşın gidişatını olumlu yönde değiştirememiştir. Balkan devletlerinin yeniden saldırıya geçmesi Mahmut Şevket Paşa'nın barış istemesine yol açmış ve Edirne'yi Bulgarlara bırakan ve Kamil Paşa'ya sunulan barış tasarısından daha ağır koşullar taşıyan bir antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır (30 Mayıs 1913). (136) Böylece Edirne'yi kurtarmak amacıyla iktidara el koyan İT, Midye-Enez Hattı batısında kalan tüm Rumeli topraklarını kaybetmiştir. Bu durum İT'ye karşı tepkilere yol açmıştır. Eski İttihatçılardan Prens Sabahattin'in organize ettiği bir darbe girişimi ortaya çıkarılmış (137) ve bir süre sonra da 11 Haziran 1913 günü Sadrazam

(134) Mehmet Selahattin, a.g.y, s. 64 v.d.

(135) y.a.g.y, s. 66-67. Baskına kitlesellik özelliğinin kazandırılması amacıyla Talat Bey'in ısrarıyla istifa dilekçesine "Cihet-i askeriyeden ve ahaliden vukubulan teklif üzerine" deyimleri konmuştur. Bkz. Tefvik Çavdar, Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü, 2.b, Ankara:1984, s. 280.

(136) Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, İstanbul:1988, s. 177-178.

(137) Yalçın, a.g.y, s. 188-189.

Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştür. (138) Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle 13 Haziran 1913'te Sadrazamlığa İttihatçılığıyla tanınan Sait Halim Paşa getirilmiştir. (139)

İT bu olayı araç olarak kullanarak muhalefeti tümüyle yok etmiştir. Ayrıca siyasal özgürlükler baskı altına alınarak 1908'den beri sürdürülmeye çalışılan demokratik sistem sona erdirilmiş ve İT diktatörlüğü kurulmuştur. (140)

2- İttihat ve Terakki'nin Doğrudan İktidar Dönemi (1913-1918)

Sait Halim Paşa'nın daha ilk günlerinde dış politika da İT lehine gelişmeler gözlenmiştir. Zira Osmanlı devletinden koparılan toprakları paylaşamayan Balkan devletleri arasında savaşın başlaması üzerine Osmanlı ordusu Enver Bey'in öncülü-

(138) Türkgeldi, a.g.y, s. 104-105. Cemal Paşa, Hatıralar

(139) Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, C.2, İstanbul:1964, s. 1894.

(140) Kamil Paşa hükümetten uzaklaştırıldıktan sonra yaptığı değerlendirmede Cemiyetin meşrutiyetten itibaren çok etkin olduğunu belirtmiştir: "...millet-i Osmaniye'nin ittihat ve terakkisi hizmetini deruhte etmek üzerine teşkil eyleyecekleri cemiyetlere Vilâyatta dahi birer şube küşadıyla icra-ı muamelât-ı teşebbüs ve bu suretle hükümet içinde hükümet eylemişlerdir." Bkz. BBA-Yıldız Tasnifi/M. Kamil Paşa Evrakı, 86/39-3845.

günde Edirne'ye girmiştir(22 Temmuz 1913)⁽¹⁴¹⁾ Dolayısıyla İT halk üzerindeki prestijini daha da arttırmıştır.

Sait Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa tarafından başlatılmış olan askeri yeniliklere devam etmiştir. Almanya'dan askeri uzmanlar getirtilmiş⁽¹⁴²⁾ ve bu arada İT'nin önde gelen kişilerinden Enver Bey (3 Ocak 1914) te Harbiye Nazırlığına, Cemal Paşa da Bahriye Nazırlığına getirilerek askeri yeniliklere hız verilmiştir.⁽¹⁴³⁾ Enver Paşa, Alman modelinin Türkiye'ye yerleştirilmesinde en önemli rolü oynamıştır. Bir Alman dostuna gönderdiği mektubunda " ...Ben asker olarak ordunun mutlakiyetine inanırım. Hükümet sistemi olarak da sizdekine benzer ılımlı bir anayasa. İktidarı paylaşmak isteyen vasat kafaları ezmek lazım... Devleti kontrol edebilmemiz için parlamentonun gereğine inanıyorum. İç barış için hükümet Neron'dan daha sert olmalı"⁽¹⁴⁴⁾ diye yazmıştır.

(141) Türkgeldi, a.g.y, s. 106 v.d. Çavdar, Talat Paşa, s. 313 v.d. Balkan savaşları kamuoyu üzerinde etkili olmuş ve ulusal bilinç uyanmaya başlamıştır. Ahenk Gazetesi'nde "...kadınlarımızda, çocuklarımızda bile harbe karşı başka bir hiss-i müzaheret, milli bir şevk ve hamiyet hasıl olmuştu" yorumunda bulunmuştur. Bkz. Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler, Ankara:1989, s. 168-188.

(142) Limon Von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl (Çev:M. Şevki Yazman), İstanbul:1968, s. 14 v.d.

(143) Halil Mentеше'nin Anıları, s. 180. Enver Paşa ordunun gençleştirme operasyonunda kendisine rakip gördüğü subayları da emekliye sevketmiştir. Bkz. Sanders, a.g.y, s. 20.

(144) Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı (1908-1913)" T.T, C.13, S.78, (1990), s. 20.

Ülke içerisinde bu gelişmeler olurken Avrupa'da sıcak bir savaşa sürüklenmekteydi. 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand ile karısının Sırbistanı ziyareti sırasında öldürülmesi genel savaşın çıkmasını hızlandırmıştır. 28 Temmuzda da Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Almanya ise 1 Ağustos'tan itibaren itilâf devletlerine savaş ilan ederek Avrupa'yı hızla işgal etmeye başlamıştır.⁽¹⁴⁵⁾ Osmanlı devleti tarafsızlığını ilân etmişse de İT içinde Almanya yanlısı olan bir grup 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir gizli anlaşma imzalamıştır.⁽¹⁴⁶⁾

Enver Paşa, Osmanlı devletini adım adım savaşa sürüklerken toplumun sosyal ve ekonomik dokusunu değiştirmek, yakın tarihte kaybedilen ve halkının büyük çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğu toprakları yeniden almak ve Turan İmparatorluğunu kurmak amcında idi.⁽¹⁴⁷⁾ Nitekim Enver Paşa savaş taraftarı oluşunu daha 1912 yılında yazdığı bir mektupta dile getirmiştir: "Her şeyi değiştirmek istiyorum, hayata hatta tabiata başka bir yol çizmek istiyorum... Bir savaş bizi kurtarabilir."⁽¹⁴⁸⁾

(145) Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), 5.b, Ankara:1988, s. 103-104. Üçok, a.g.y, s. 213 v.d.

(146) Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1908-1914), C.2, İstanbul:1971 s. 509 v.d. Halil Menteşe'nin Anıları, s. 187-188.

(147) Yuluğ Tekin Kurat, bu nedenlere Yunanlıların Megalo İdea amaçlarının ortadan kaldırılmasını da eklemektedir. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, 2.b, Ankara:1986, s. 15.

(148) Koloğlu, " Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı (1908-1913)", s. 20.

Osmanlı yönetimi ilke olarak savaşa karşı olmasına rağmen Goeben ve Breslav adlı iki Alman gemisinin Osmanlı karasularına girmesi ve daha sonra bu iki geminin Karadeniz'e çıkarak Rus kıyılarını topa tutması Osmanlı devletini savaşın içerisine sokmuştur. (149) 11 Kasım 1914 günü Cihat-ı Ekber fetvası ilan ederek tüm islamları Osmanlı devletinin yanına çağırmıştır. (150)

Osmanlı Ordusu Alman genelkurmayının planları doğrultusunda açtığı çeşitli cephelerde savaşmak zorunda kalmıştır. 1914 Aralığında Enver Paşa komutasında Sarıkamış'ta başlayan Osmanlı taaruzu 1915 başında tam bir faciaya dönüşmüştür. Enver Paşa, Kars, Ardahan ve Batum'u alarak Rusya'daki Türklerle birleşip Ortaasya'ya ulaşmayı beklerken 1915-1916 yıllarında Erzurum'un, Erzincan'ın, Bitlis'in, Muş'un, Trabzon'un Rus işgali altına girmesine neden olmuştur. (151) Irak cephesinde ise Kut-ül Amare'de kazanılan başarı da uzun süreli olmamıştır. (152) Cemal Paşa komutasında açılan Suriye-Filistin cephesinde de başarılı olunamamış, Osmanlı ordusu Anadolu içlerine çekilmeğe başlamıştır. (153)

(149) Armaoğlu, a.g.y, s. 109. Üçok, a.g.y, s. 215-216.

(150) Mehmet Selahattin, a.g.y, s. 147-148.

(151) Üçok, a.g.y, s. 217-218. Armaoğlu, a.g.y, s. 122 v.d.

(152) Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 286 v.d.

Çavdar, Talat Paşa, s. 393 v.d.

(153) Armaoğlu, a.g.y, s. 128 v.d. Üçok, a.g.y, s. 220.

Bu savaş içerisinde Osmanlı ordularının M. Kemal'in komutasında Çanakkale'de büyük başarılar elde etmesi Osmanlı devleti açısından savaşın sonucunu değiştirici olmamıştır.

Birinci Dünya savaşında uğranılan başarısızlıklar ve İT'nin iç politikadaki tutarsızlıkları Cemiyetin kendi içerisinde tepkilerin doğmasına yol açmıştır. Başarısızlıkları görülen hükümeti yıkmak için Cemiyetin ünlü fedaisi Yakup Cemil bir darbe girişiminde bulunmuşsa da yakalanarak kurşuna dizilmiştir. (11 Eylül 1916).⁽¹⁵⁴⁾ Savaşın kötü gidişatı ve iç politikadaki bu gelişmeler üzerine İttihatçılar, Sait Halim Paşa'yı görevden alarak yerine Talat Paşa'yı getirmişlerdir (4 Şubat 1916)⁽¹⁵⁵⁾ Talat Paşa'nın Sadrazamlığa atanması İttihatçılar için bir umut kaynağı olmuşsa da kısa süre sonra bu umutta yok olmuştur.

Rusya'nın savaştan ayrılması ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanması Osmanlıları biraz rahatlatmışsa da Amerika'nın savaşa girmesi, savaşın kaderini değiştirmiştir.⁽¹⁵⁶⁾

İtilaf devletlerinin saldırılara karşısında tutunamayan İttifak devletleri birer birer antlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardır. Osmanlı devletinde de savaş ortamından çıkabilmek için Talat Paşa görevinden alınmış yerine Ahmet İzzet

(154) Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), İstanbul:1957, s. 125 v.d. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 674 v.d.

(155) Çavdar, Talat Paşa, s. 388.

(156) Armaoğlu, a.g.y, s. 139-140.

Paşa Sadrazamlığa getirilerek barış görüşmeleri için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. (157) Talat Paşa'nın istifa etmesi ile İT hükümet üzerindeki etkinliğini kaybetmiştir. Nitekim 30 Kasım 1918'de imzalanan ve Osmanlı devletinin sonunu getiren hükümlerle dolu Mondros Mütarekesinin arkasından son kongresini yapan İT, savaş yenilgisini gözönünde bulundurarak kendi kendisini fesh ederek siyasi hayatına son vermiştir. (158)

Bu olaydan sonra İT'nin önde gelen liderleri yurt dışına kaçmışlardır. Ülkede kalanlar ise Divan-ı Harbe verilmiştir. (159)

Böylece 1889 yılında gizli bir Cemiyet olarak kurulup, 1908'de Meşrutiyet'i ilan ettiren ve on yıl boyunca zaman zaman dolaylı zaman zaman da doğrudan iktidarı elinde bulunduran İT tarih sahnesinden çekilmiştir.

(157) Türkgeldi, a.g.y, s. 153.

(158) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 592 v.d.
5 Kasım 1918'de kendi kendini fesheden İT Partisini
9 Kasım 1918'de kurulan Teceddüt Fırkası devam ettirmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.2, 2.b, İstanbul:1986, s. 92 v.d.

(159) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 561 v.d.
Ayrıca bkz. Samih Nafiz Tansu, İttihad ve Terakki İçin-
de Dönenler (Anlatan:Galip Vardar), İstanbul:1960, s. 365 v.d.

II. B Ö L Ü M

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DÜŞÜNCE AKIMLARI

A- OSMANLILIK AKIMI

Osmanlı yönetimi egemenliğinin altına aldığı uluslara din, dil, gelenek ve göreneklerini yaşatma olanağı tanıyarak onların ulusal benliklerini yaşatmalarına izin vermiştir. Ayrıca müslüman olmayan bu ulusların dinsel bir çerçevede "Millet Sistemi" adı altında örgütlenmelerine de kolaylıklar sağlamıştır. (1) Fransız Devrimi'nin yaydığı özgürlükçü-liberal düşüncenin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesinden sonra, XIX. yüzyılda bu uluslar dış kışkırtmaların da etkisiyle ulusal devletlerini kurmak amacıyla eyleme geçmişlerdir. (2)

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, başarı elde edilemeyen savaşlar ve ulusal devletlerini kurmak isteyen etnik unsurların isyanları imparatorluğun çöküşünü hızlandır-

(1) Cevdet Küçük, " Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat" T.C.T.A, C.4, İstanbul:1985, s. 1005-1010.

(2) y.a.g.mk, s. 1012. Ayrıca bkz. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 93 v.d.

mıştır. Bu kötü gidişatı durdurmak için imparatorlukta yaşayan tüm unsurları Osmanlılık bilinci etrafında birleştirmeye çalışarak bir siyasal millet yaratma çabası başlatılmıştır. Tanzimatçılar "bütün Osmanlı tebaasının bir tek millet gibi taazzuvunu"⁽³⁾ amaçlamışlardır.

Yeni Osmanlılarda ülkenin kötü gidişatının durdurulmasını tüm ülkede yaşayan unsurların devlet yönetiminde yer almasını sağlayacak meşrutî sisteme geçmekle sağlanabileceğini düşünmüşler ve "İttihad-ı Anasır" adı altında Osmanlıcılık ideolojisini geliştirmeye çalışmışlardır.⁽⁴⁾ Nitekim onların bu çabalarıyla hazırlanan Kanun-u Esasi Osmanlıcılık düşüncesi üzerinde oluşturulmuş bir belgedir.

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması, anayasanın yürürlükten kaldırılması ve yeniden mutlak monarşiye dönülmesi üzerine Padişah, Osmanlıcılık politikası yerine İslamcılık politikasını benimsemiştir.⁽⁵⁾

İT'nin ortaya çıkmasıyla Osmanlıcılık yeniden güçlenmiştir. Zira 1899 yılında Osmanlıcıların çıkardığı "Osmanlı Gazetesi"nde "mîlel-i Osmaniyenin ittihadı devletimizin tamamîyet-i mülkiye ve ademî taksimi, hanedan-ı Osmaniyenin idame-i hükümeti, din ve millet tefrik olunmaksızın kavanin

(3) İna-yetullah C. Özkaya, Osmanlıcılık içinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti, İstanbul:1952, s. 31 v.d.

(4) Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 213-214. Namık Kemal, Osmanlı devletinde farklı din, mezhep, dil ve ırklara rağmen vatan birliğinin oluşturulabileceğini yazmıştır. Bkz. Hilmi Z. Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, C.1, İstanbul:1966, s. 135-136.

(5) İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metin-Kişiler, C.1, İstanbul:1986, s. 28-29. Ayrıca Karal, a.g.y, C.8, s. 540 v.d.

önünde musavat, müstakil mehakiminin teşkili, hürriyet-i vicdan, milletvekillerinin kavanin müzakeratına ve hususile bütçenin tasdikine iştiraki ve mücahedata riayetten" (6) sözü edilmiştir. Diğer yandan Samipaşazade Sezai Bey'de Osmanlı İmparatorluğunda bulunan tüm ulusların vatanlarının bir olduğunu vurgulayarak ortak bir vatanseverlik duygusunu geliştirmeye çalışmıştır. (7)

Ancak yapılan bilimsel araştırmalarda Osmanlıcılığın ülkeyi kurtaramayacağı sonucuna varılmıştır. Zira Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset adlı yapıtında tarihsel argümanlara dayanarak Osmanlıcılığın olanaksızlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Akçura Osmanlıcılığın, İslam dininin Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki eşitlik anlayışına karşı olması ve Rusya ile Avrupa kamuoyunun bu birleşmeyi büyük bir olasılıkla istemeyecekleri

(6) Mardin, a.g.y, s. 114.

(7) Şuray-ı Ümmet Gazetesi'nde yazdığı makaleler. Bkz. y.a.g. y, s. 192 v.d. Osmanlıcılığın ateşli taraftarlarından olan Tunalı Hilmi Bey de bu kavramı her türlü ulusal değer üzerinde değerlendirmiştir: "Osmanlılık hiç birinizi korkutmasın...Osmanlılık , Türklük demek değildir... Ne kimseye zarar verir, ne de bir milliyete dokunur... Böyle olunca Osmanlı olunmayacak kim bulunur?.. Geliniz.. Hep birden Osmanlı olunuz... Bu ayrılıktan gelen belalardan kurtulunuz..." Bkz. Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul: 1981, s. 213.

reddedeceklerini öne sürmüştür.⁽⁸⁾ Ayrıca Akçura bu alternatiflerin artık ele alınamayacağını şu sözlerle açıklamıştır: " Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur."⁽⁹⁾

Meşrutiyetin 23/24 Temmuz 1908'de ilânı üzerine imparatorlukta tüm unsurların Osmanlıcılık etrafında göreceli olarak birleştiklerini yaptıkları gösterilerle göstermişlerdir.⁽¹⁰⁾ İttihatçılar ise "İttihad-ı Anasır"cı olduklarını açıklamaktan çekinmemişlerdir. Adeta bu politika devletin resmi politikası olmuştur. Nitekim 1909 yılında yayınlanan Nutk-u Hümayun da bu durum vurgulanmış, İttihatçı devlet adamları da verdikleri demeçlerde Osmanlıcılığı benimsediklerini göstermişlerdir.⁽¹¹⁾

-
- (8) Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 2.b, Ankara:1987, s. 27 v.d. Yazar bu yapıtında Osmanlı İmparatorluğunda üç politikanın var olduğunu bunlardan ilkinin Osmanlıcılık, ikincisinin İslamcılık, üçüncüsünün de Türkçülük olduğunu açıklamıştır.
- (9) y.a.g.y, s. 31. Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset'teki görüşleri çeşitli tartışmalara yol açmış ve konuya ilişkin karşı düşünceler ileri sürülmüştür. Ahmet Ferit yazdığı bir yazıda Osmanlıcılıktan başka bir yola yönelmenin hata olduğunu, bu düşüncenin sınırlı da olsa birleştiricilik görevini sağlayabileceğini savunmuştur. Bkz. y.a.g.y, s. 37 v.d.
- (10)Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, 2.b, İstanbul:1976. s. 103 v.d. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 91.
- (11)Okandan, a.g.y, s. 451. Dahiliye Nazırı Halil Bey 1911 yılında bu politikanın ışığında ortak bir yurt modeli ortaya atmıştır: "...Hükümetin dahili siyasetinde takip ettiği gaye dahili siyasetin esası bütün Osmanlıların siyasal birliğidir(ittihadıdır). Bu birlik siyasetinin gayesi bütün Osmanlıların Osmanlı vatanının her tarafını kendi vatan-ı

Fakat gelişen ulusçuluk ideolojisi karşısında Osmanlıcılık ideolojisine dayanarak devletin birliğini, bütünlüğünü sağlamak pekte kolay gözüküyordu.

Osmanlıcılık düşüncesinin tüm çabalara rağmen pratikte kök salamaması üzerine Yusuf Akçura tekrar tarihsel bir bakış açısıyla bu alternatife eleştiri getirmiştir. İttihad-ı Anasır Meselesi adlı makalesinde, Kosova Ovasında çiftçilik eden bir hristiyan Sırp ile Necd çölünde "hal-i bedavette" yaşayan bir müslüman Arabın tarihsel gelişimleri, gelenek ve görenekleri, dinleri, ülküleri ve düşünüş şekillerinin ayrı olmalarının nedeniyle biraraya getirilmelerinin olanaksız olduğunu açıklamıştır. Ayrıca aynı yazısında "memalik-i Osmaniye'de artık 'temsil'inde imkânı olmadığı gibi 'imtizac'ın husulü de müstahildir..."⁽¹²⁾ diyerek Osmanlıcılığın yaşayamayacağını vurgulamıştır.

Nitekim Arnavutluk'taki isyan hareketleri, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyanların eline geçmesi, Balkan savaşları ile birlikte Rumeli'deki toprakların kaybedilmesi, Osmanlıcılık ideolojisine dayanılarak ülkenin kurtarılamayacağını açıkça ortaya çıkarmıştır.⁽¹³⁾

İT, Osmanlıcılık ideolojisini benimsemesine karşın, diğer

umumi'si ve yine aynı umumî aşk ve muhabbetle Osmanlı devletini de kendi devleti tanımasıdır" Bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s. 304.

(12) Sırat-ı Müstakim, 16 Kanun-u Evvel, 1326, s. 280-283.

(13) Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkilâbı Tarihi, C.2, K.4, 2.b, Ankara:1983, s. 364 v.d. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 425 v.d. Okandan, a.g.y, s. 452-453.

yandan, Türk olmayan unsurlarda gelişen ulusçuluk hareketlerine paralel olarak örgüt içerisinde yer alan Ziya Gökalp gibi Türkçü kişilerin Türkçülük düşüncesini geliştirmesini perde arkasından desteklemiştir.

B- İSLAMCILIK AKIMI

Cemalettin Afgani ve onun öğrencisi Muhammed Abduh tarafından geliştirilen İslam dininin yeniden egemen kılınmasını, müslümanların birleştirilmesini, emperyalizmin boyunduruğundan kurtarılmasını, uygarlaştırılmasını temel alan İslamcılık düşüncesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınını yakından ilgilendirmiştir.⁽¹⁴⁾ Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bu kişiler Avrupalılara karşı İslam Uygarlığını savunmuşlar ve Avrupa Uygarlığının temelini İslâm Uygarlığının oluşturduğunu belirtmişlerdir.⁽¹⁵⁾

Ancak Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun kurtuluşunu tüm unsurların devlet yönetiminde eşit hak ve göreve sahip olacakları anayasalı meşruti bir sistemde görmüşler ve bunun içinde milliyet isyanlarının önlenmesi için Osmanlıcılık düşüncesini savunmuşlardır.

(14) Kara, a.g.y, C.1, s. 15 v.d. İslam dünyasında küçük çapta reform hareketleri XVII. yüzyıldan itibaren Hindistan'da başlamıştır. Bkz. Şerif Mardin, "İslamcılık", TCTA, C.5, İstanbul:1985, s. 1400 v.d.

(15) Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 216 v.d. Shaw, a.g.y, C.2, s. 315.

İslamcılık ideolojisi II.Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla devlet politikası haline getirilmiştir. Zira Abdülhamit milliyet isyanlarıyla sürekli toprak kaybeden İmparatorluğun kurtuluşunun Panislamist politikanın yürütülmesiyle gerçekleşebileceğine inanmıştır.⁽¹⁶⁾ Orta Asya'ya Kuzey Afrika'ya ve Uzakdoğu'ya çeşitli heyetler göndererek kendisine taraftar toplamıştır.⁽¹⁷⁾

Abdülhamit yönetimine karşı mücadele veren ittihatçıların bazılarınının da " İttihad-ı İslamı" savundukları görülmektedir.⁽¹⁸⁾

II.Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra İslamcı düşüncenin çeşitli basın organlarıncı sistemleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Özellikle **Sırat-ı Müstakim** (daha sonra **Sebil-ür Reşat**), **Beyan-ül Hak** vb. dergiler başta olmak üzere birçok dergi ve gazete islamcı düşünceyi savunmuştur.⁽¹⁹⁾

(16) Karal, a.g.y., C.8, s.539-540., Şerif Mardin, II.Abdülhamit'in islamcılık politikasını 1890'larda savunmaya başladığını ileri sürmektedir. Bkz. Mardin, a.g.y., s.60.

(17) Karal, a.g.y., C.8, s.545 v.d.

(18) Tunaya, " Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri içinde İkinci "Jön Türk" Hareketinin Fikri Esasları ", s.180-181. Ahmet Rıza Bey, toplumun birlik içinde tutulması amacıyla islam dininin toplumsal içeriğinden yararlanılması gerektiğini açıklamıştır. Bkz. Hanioğlu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s.620.

(19) İlk olarak 14 Ağustos 1908'de **Sırat-ı Müstakim** Dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Bkz. Kara, a.g.y., C.1, s.25.

İslâmcılar Osmanlı Devleti'nin geri kalmasını tarihsel bir perspektiften inceleyerek buna neden olan faktörleri bulmaya çalışmışlardır. İslâmcılara göre Osmanlı Devleti'nin geri kalmasını şu noktalarda toplamak mümkündür : Avrupa'nın izlemiş olduğu " İstılay-ı İktisadi " politikası, (20) Tanzi-
mat döneminde batının taklit edilmesi, (21) toplumdaki ada-
let ve cehalete paralel olarak dinin gerçek kurallarının uygulanmaması (22) ve aydınların işlevlerini yerine getirmeme-
leri (23) olarak sıralanabilir.

İslâmcılar Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının önüne geçebilmek ve islam dünyasında birliği sağlayabilmek için toplumun inanç, ahlak, yaşayış ve siyasette islâmi esasların tam olarak uygulanarak toplumun İslâmlaştırılmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir. (24) Egemenliğin Tanrı'da olduğunu uygulama da ise Peygamber, Halife ve Hükümdar ta-
rafından yerine getirildiğini savunan islâmcılar, islâmda bulunan meşveret ilkesinden yola çıkarak meşrutiyetin islâma aykırı olmadığını dolayısıyla islâmın emrettiği bir

(20) Sebil-ür Reşad, 26 Temmuz 1328, s.446-447.

(21) M.Şemsettin, Zulmetten Nura, İstanbul : 1331, s.207 v.d.
Ayrıca bkz. Said Halim, Buhranlarımız (Haz : M.Ertuğrul
Düzdağ), İstanbul : ty, s.75 v.d.

(22) Sırâtı Müstakim, 6 Ağustos 1325, s.370-374.

(23) Y.a.g.d., 13 Ağustos 1325, s.456-457, İslam dünyasın-
daki " İnhitât ve Tedeniye " ye ulema'nın, umera'nın
ve erbab-ı kalemi'nin istibdat yönetimlerine ses çıkar-
mamış olmalarının ve zaman zaman istibdat yönetimlerini
savunmuş olmalarının yol açtığı ileri sürülmüştür. Bkz.
İslam mecmuası, C.1, s.2, s.54-58.

(24) Said Halim, a.g.y., s.204.

sistem olduğunu belirtmişlerdir.⁽²⁵⁾ İslâmcılar, Kanun-ı Esasi ve kanunların halkın sahip olduğu hakları korumada ve yöneticilerin yetkilerini belirlemede önemli olduğunu açıklayarak meşruti sistem ile keyfi idarelerden, zulümlerden ve istibdatlardan korunmanın olanaklı olacağını açıklamışlardır.⁽²⁶⁾ Bu nedenle Kanun-ı Esasi'yi, partileşme hareketlerini, meclis-i mebusan'ın açılmasını destekleyip bunların şerî kaynaklarını tespit etmeye çaba göstermişlerdir.⁽²⁷⁾ Kur'an'ın " bütün zamanlar için konmuş, değişmez bir anayasa "⁽²⁸⁾ olduğunu savunarak devlet ve toplum yaşamının bu kurallara uydurulmasını zorunlu görmüşlerdir. Hükümetlerin güç kazanmasını ve kanunların etkili olmasını sağlamak için ise halkın doğrudan meşveret, dolaylı olarak temsil yoluyla yönetimde söz sahibi olmasını istemişlerdir.⁽²⁹⁾ Bunların dışında İslâmcılar ulusçuluk soru-

(25) Okandan, a.g.y., s.458., Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık Cereyanı, İstanbul : 1962., s.27, Kara, a.g.y., C.1 s.54-55.

(26) Okandan, a.g.y., s.458., Kara, C.1, s.55., Said Halim Paşa, Kanun-ı Esasi'nin Osmanlı devletinin toplumsal ve siyasi durumuna uygun olmadığını savunmuştur. Bkz. Said Halim, a.g.y., s.57 v.d.

(27) Tunaya, İslamcılık Cereyanı, s.64-65, Sırât-ı Müstakim ve Beyan-ül Hak adlı dergiler ilk sayılarında İttihat ve Terakki'ye olan hayranlıklarını ve bağlılıklarını dile getirmişlerdir.

(28) Y.a.g.y., s.27.

(29) Kara, a.g.y., C.1, s.56 v.d.

nunu ele almışlar ve bu sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısının korunması ve olanaklar ölçüsünde İslâm birliğinin oluşturulması doğrultusunda çözmeye çalışmışlardır.⁽³⁰⁾ Bu amaçla İslâm kardeşliğinin bozulmaması için ırkçılık ve milliyetçilik savında olanların şiddetle men edilmesi gerektiği üzerine düşünceler ortaya atılmıştır.⁽³¹⁾

Bu konuların tartışılıp değerlendirilmesi İslâmcılar arasında görüş farklılıklarına yol açmıştır. Buna göre İslâmcılar ; modernistler ve muhafazakarlar olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.⁽³²⁾ Modernistler, İslâm dininin zaman içerisinde hurafeler, batıl itikatlara ve dervişlik nedeniyle gerçek niteliğini kaybettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle dinde bazı yeni düzenlemelerin ichtihat yöntemine başvuru-

(30) Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, s.91-92, Ayrıca bkz. Mardin " İslâmcılık ", s.1403.

(31) Ahmet Naim, Türkçülüğü halis Türkçü ve Türkçü-İslâmcı diye ikiye ayırarak halis Türkçülüğü " dinsizlik mefkuresi " olarak nitelendirmiştir. Bkz. Kara, a.g.y., C.1, s.61.

(32) Kara, a.g.y., C.1, s.37-38., Hilmi Ziya Ülken , İslâmcıları dört gruba ayırarak ele almıştır.

1- Gelenekçi- Muhafazakar/Babanzade Ahmet Naim gibi.

2- Modernistler-medrese ile mektebi, doğu ile batıyı birleştirmek isteyenler/İsmail Hakkı İzmirli, M.Şemsettin Günaltay gibi.

3- Bu ikisi arasında orta bir yol tutanlar/Musa Kazım gb.

4- Modernizme-modernist İslâmcılara karşı olanlar/ Mustafa Sabri gibi. Bkz. Ülken, a.g.y., C.2, s.443

olarak yapılmasını istemişlerdir.⁽³³⁾ Ayrıca modernist İslâmcılar batının bilim, teknik ve ticaretinin alınmasını ahlâk ve kültürünün ise alınmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁽³⁴⁾

Öncülüğünü Mustafa Sabri Efendi ve Said-i Nursî'nin yaptığı muhafazakar İslâmcılar ise dinde herhangi bir reforma ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır. Yaşanan toplumsal düzendeki açmazların şeriatın uygulanmamasından ileri geldiğini savunmuşlar, devlet ve toplum yapısının daha da şerileştirilmesini istemişlerdir.⁽³⁵⁾

İslâmiyetin ilerlemeye engel olmadığını savunan İslâmcılar, Osmanlı devletinin kurtuluşu için " İçtimâî bir İnkılâb " ın yapılması gereği üzerinde durmuşlardır.⁽³⁶⁾ Buna paralel olarak toplumun ~~af~~ afalet ve cehaletten kurtarılabilmesi için halkın eğitimine " önem verilmesi gerektiğini, " asrın ihtiyacıyla mütenasib iptidai mektepleri her kasabada ihtiyacı mahalliyyeye göre mektep tarzında muhtelif, meslek ve zenaat evleri, büyük şehirlerde zenaat, ziraat ve ticareti meşâhir ve medreseleri(n) "⁽³⁷⁾ açılmasını zorunlu görmüşlerdir. Bunun yanında bir medreseliler kongresinin toplandı-

(33) M.Şemsettin, a.g.y., s.65 v.d.

(34) Sebil-ür Reşad, 7 Mayıs 1328, s.297-298. Ayrıca bkz. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, s.75.

(35) Kara, a.g.y., C.1, s.63-64, Bu grubun büyük bir kısmı batı uygarlığının " medeniyeti hayvaniye " olarak nitelendirmiştir. Bkz., İçtihâd, 15 Ağustos 1327, s.809-811.

(36) Sırât-ı Müstakim, 17 Teşrin-i sanî, 1327, s. 169.

(37) M.Şemsettin, a.g.y., s.242.

larak halkın nasıl aydınlatılması gerektiği üzerine düşünceler geliştirilmesini⁽³⁸⁾ ve bağlı olarak bir de Heyet-i Tenviriyeye'nin oluşturulmasını istemişlerdir.⁽³⁹⁾

Ziya Gökalp'ın İslâmsdinini yeni bir bakış açısıyla yeniden yorumlaması üzerine bir kısım İslâmcılar din kurumlarında birtakım reformların yapılmasını istemişlerdir.⁽⁴⁰⁾

31 Mart isyanı ve Arnavutluğun bağımsızlığını kazanması üzerine etkinliğini yitiren İslâmcılık düşüncesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında da halifenin Cihad-ı Ekber ilân etmesine rağmen kimi Arapların İngilizlerle birleşerek halife askerini arkadan vurmaları bu düşünce akımının iflasına yol açmıştır.

C- BATICILIK AKIMI

Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketlerinin başlamasıyla batılılaşma sorunu da gündeme gelmiştir. Ancak bu sorun II.Meşrutiyet dönemine kadar sistematize edilememiştir.

II.Meşrutiyetin ilanı ile birlikte düşünce özgürlüğünün gelişmesi üzerine bir kısım aydınlar diğer düşünce akımları

(38) Sırât-ı Müstakim, 8 Temmuz 1326, s.344-345, İslamcılar, II.Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâh edilmesi gerektiğini sıkça dile getirmişlerdir.

(39) Aydınlar tarafından oluşturulması önerilen Heyet-i Tenviriyeye'den köylere varıncaya kadar halkın bilgilendirilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla çalışmalar yapması istenmiştir. Bkz. Sebil-ür Reşad, 7 Mayıs 1328, s.297-298.

(40) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s.308-309, Ayrıca bkz., Mardin, " İslamcılık " s.1404.

larında olduğu gibi batılılaşma düşüncesini de sistematize ederek ülkenin kurtulması için bir alternatif olarak sunmuşlardır.⁽⁴¹⁾ Bu düşüncenin öncülüğünü Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri Beyler yapmışlardır. Bu düşünürler Abdullah Cevdet tarafından çıkarılmakta olan ictihad dergisi ile düşüncelerini açıklamışlardır. Batı uygarlığının kaynaklarını araştırarak bu uygarlığa karşı koymanın olanaksızlığına varmışlar⁽⁴²⁾ ve Osmanlı devletinin zaman kaybetmeden bu uygarlığa yönelmesinin zorunluluğunu açıklamışlardır.⁽⁴³⁾

Batıcıların düşüncelerini en açık bir biçimde ictihad dergisinin 55 ve 57 sayılarında yayımlanan ve 18 maddeden oluşan " pek uyanık bir uyku " yazı dizisinde görmek mümkündür : şehzadelerin orduda görev almaları, yeni fabrikaların açılarak yerli mallarının kullanılması, kadınlara serbestlik tanınması, tekke ve zaviyeler ile medreselerin, fesin ve üfürükçülüğün ortadan kaldırılması, şerî mankemelerin kaldırılması ve mizami mahkemelerin islâh edilmesi, latin harfle-

(41) Tarık Zafer Tunaya, " Amme Hukukumuz Bakımından İkinci meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe " Garpcılık " Cereyanı " İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası, No :3-4, (1948), s.589 v.d., Ayrıca bkz. Okandan, a.g.y., s.554-555.

(42) Özer Ozankaya, " Türkiye'de Cumhuriyet Öncesinin Düşünce Ortamı : Celal Nuri'nin Rönesans ve Reformun Dışında Kalışımına İlişkin Görüşleri ", Ankara Üniversitesi, Basın Yayın Yüksekokulu, Yıllık, s.10, (1988), s.142 v.d.

(43) İctihâd, 17 Kanun-ı sanı 1329, s. 1980-1984.

rinin kabul edilmesi ve Avrupa Kanunu Medenisinin kabul edilmesi v.b. gibi.⁽⁴⁴⁾ Program incelendiğinde birçok konularda yenilik getirdiğini görmekteyiz.

Batıcılar, Osmanlı toplumunun geriliğini geleneksel değer yargıları ile din kurumunun yol açtığını düşünüyor ve bunlarla mücadele edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁽⁴⁵⁾ Bu nedenle bir " Fikr-i İnkılâb " ⁽⁴⁶⁾ yapılarak " aklın ve fikrin kemendlerden kurtarılmasını, " içtimâî inkılâb "⁽⁴⁷⁾ adalet ve cehaletten toplumun kurtarılmasını istemişlerdir.

İmparatorlukta ekonomik çöküntünün geleneksel değer yargılarından kaynaklandığını savunmuşlar ve bunu gidermek için yeni bir ahlâk anlayışının getirilmesini savunmuşlardır.⁽⁴⁸⁾

Batıcıların İmparatorlukta hilâfet ve saltanatın kaldırılmasına karşı değillerdi. Hatta bunlar hakkında bir kanun çıkarılarak hanedan üyelerininin tavır ve hareketleri, eğitim ve terbiyeleri, kişisel özgürlükleri bu kanun çerçevesinde belirlenmesi gerektiğini açıklamışlardır.⁽⁴⁹⁾

(44) İctihâd, 21 Şubat 1328, s.1226-1228, ve İctihâd 7 Mart 1329, s.1261-1264. programın sadeleştirilmiş metni için bkz. Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara :1988 s.33 v.d.

(45) a.g.d., 7 Mart 1329, s. 1277 - 1279.

(46) a.g.d., 21 Teşrin-i Sâni, 1329, s.1779.

(47) a.g.d., 8 Temmuz 1330, s. 2310.

(48) M.Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s.361.

(49) Tunaya, " Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet' in Siyasi Tefekküründe ' Garpcılık ' Cerreyanı ", s.597-598.

Ancak yürürlükte bulunan Kanun-ı Esasi'nin toplumun ihtiyaçlarını karşılayamadığını iddia ederek " tamamen " değiştirilmesini ve toplumun ihtiyaçlarına göre yeni bir Kanun-ı Esasi'nin yapılmasını istemişlerdir. (50)

Gelişen ulusçuluk akımları konusunda Osmanlılık düşüncesinden vazgeçmeyen batıcılar, Avusturya ve İngiltere'de olduğu gibi daha özgürlükçü bir dönemin kurulmasını savunmuşlardır. (51) Türkçülüğü bir ütopya olarak değerlendirmişler ve özellikle Türklerin savundukları vatan kavramına karşı çıkmışlardır. Ve vatani kişinin bağımsız ve refan içerisinde yaşadığı yer olarak algılamışlardır. (52)

Batıcılar savundukları düşünceler bakımından en çok islâmcılarla polemige girdikleri görülmektedir. Zira batıcılar toplumun yaşayışında bilimi ön plâna, dini ise ikinci plâna atıyorlardı.

Kılıçzade Hakkı Bey, sahte sortalığa ve dervişliğe islâm-ı Harb adlı makale dizisinde Islâmcılara savaş açmıştır. (53) Celal Nuri ise dinin hurafelerden arındırılması koşuluyla islâm birliğine olumlu bakmış ve " İttihâd-ı İslâm "ın müslümanları uyandıracağını ve terbiye ederek aralarındaki kardeşlik duygusunu geliştireceğini ileri sürmüştür. (54)

(50) Y.a.g.mk., s.598-599.

(51) İçtihâd, 1 Mayıs 1328, s. 1088-1093.

(52) Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp'ın Turan şiirini şöyle değiştirmiştir : " Vatan Ne Türkiye'dir Türklere Ne Türkistan Vatan Büyük ve Müebbed Bir Ülkedir : İrfan " Bkz. İçtihâd, 18 Temmuz 1329, s. 1610-1611.

(53) İçtihâd, 7 Mart 1329, s.1277-1281, ve İçtihâd, 14 Mart 1329, s. 1349-1352.

(54) Tunaya, " Anne Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Tefekküründe ' Garpcılık ' Cereyanı", s.619-620

Batıcıların da diğer düşünce akımlarında olduğu gibi sonuna kadar aynı çizgide yol almadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim Balkan Savaşlarının toplum üzerinde yaptığı olumsuz etkiler, diğer akımlarda olduğu gibibatıcılarda da parçalanmalara yol açmıştır. Öncülüğünü Celal Nuri'nin yaptığı bir grup Avrupa'ya karşı modernleşme tezini savunurken, Islâmın toplumsal içeriğinden yararlanılmasını istemişlerdir. (55) Dolayısıyla uzlaşmacı bir yol izlemişlerdir. Buna karşılık başını Abdullah Cevdet'in çektiği grup ise tümüyle batılaşmayı savunmuştur. Bu nedenle geleneksel yapının tümüyle değiştirilmesini zorunlu görmüşlerdir. Zira Abdullah Cevdet stratejisini şöyle dile getirmiştir : " En büyük ve en daimi hasmımız bizim kendi kanımızdadır, kendi kafamızdadır. Bizim ile ecanib arasındaki münasebât kavi ile zaif, âlim ile cahil, zengin ile fakir arasındaki münasebatıdır ...Bir ikinci medeniyet yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülüyle, dikeniyile isticnas etmeye mecburuz "(56)

Batıcıların ortaya attığı ve savundukları düşünceler II.Meşrutiyet döneminde toplum tarafından benimsenmemiş olsa bile Cumhuriyet döneminde toplumun çağdaşlaştırılmasında itici bir rol oynayacaktır.

(55) İctihâd, 9 Kanun-ı Sâni 1329, s. 1953-1957.

(56) a.g.d., 16 Kanun-ı Sâni 1329, s.1979-1984.

D- TÜRKÇÜLÜK AKIMI

Fransız Devrimi'nden kısa bir süre sonra ulusalcılık düşüncesi, önce Avrupa'da daha sonra da Balkanlarda müslüman olmayan etnik unsurlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. (57) Gelişen bu Ulusalcılık hareketleri Avrupalı devletlerin de kıskırtmaları sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nda, önce Yunanlıların daha sonra da diğer Balkanlı ulusların İmparatorluktan ayrılarak kendi bağımsız devletlerini kurmalarına yol açmıştır. (58) Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler, İmparatorluğun kurtarılması ve devamının sağlanmasını isteyen tek unsur olmaları ve içinde buldukları ümmet yapısı nedeniyle bu düşünceye uzun bir süre ilgi göstermemişlerdir. (59)

Avrupalı Türkologların Türklerin dil ve tarihleri üzerinde yaptıkları bilimsel araştırmalar sonucu Osmanlıcılık

(57) Avrupa'da ulusalcılık hareketi burjuvazinin çalışmaları sonucu ortaya çıkmış, Balkanlarda ise büyük oranda dış dinamiklerin etkisi ile ortaya çıkmıştır. Bkz. Baskın Oran, Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği-Kara Afrika Modeli, 2, b, , Ankara : 1980, s. 37 v.d.

(58) Osmanlı İmparatorluğu'nda Balkanlı ulusların bağımsızlık hareketleri için bkz. Karal, a.g.y., C.5, C.6, C.7, C.8,

(59) Şükrü Hanioglu, " Türkçülük ", T.C.T.A, C.5, İstanbul : 1985, s. 1394, Tanzimat aydınlarının Türkçülük hareketini baltalamaları ve bu harekete ihanet etmeleri görüşü için bkz. Özkaya, a.g.y., s.184 v.d.

içerisinde Türkçülüğün uç vermeye başladığını görmekteyiz.⁽⁶⁰⁾ Diğer yandan ise Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak 1869'da Mustafa Celâlettin Paşa'nın Türklerin kökeni ve dünya uygarlığına katkılarını içeren *Les Turcs Ancients Et Modernes* adlı kitabı yayımlaması, İmparatorlukta tarih anlayışı alanında cılız da olsa değişimler meydana getirmiştir.⁽⁶¹⁾ Bu değişimler belirgin olarak Süleyman Paşa'nın 1876'da yayınlamış olduğu *Tarih-i Alem* adlı eseri sarf-ı Türkî'de kendisini göstermiştir.⁽⁶²⁾

Ayrıca bu dönemde dil alanında yapılan çalışmalar da Türklük bilincinin uyanışını hızlandırmıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın *lehçe-i Osmanî*, Şemsettin Sami'nin *Kâmusal A'lam ve Kâmûs-î Türkî* adlı eserleri ile Necip Asım'ın *İslâmiyet öncesi Türk diline ilişkin çalışmaları Türk ulusalcılığının dil alanında gelişmesinde önemli rol oynamıştır.*⁽⁶³⁾

-
- (60) Yapılan Çalışmalar için bkz, Mohommad Sadıq, " Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl : 3-4-5, s.5-20,(1966-1968), s. 6, Shaw, a.g.y., C.2, s.316-317.
- (61) Ayşe Şen, " Türkçülüğün Tarihinden : Enver Celâlettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları ", T.T, C.1, s.1, (1984), s. 15-19.
- (62) Lewis, a.g.y., s.345, shaw, a.g.y., C.2, s.317.
- (63) David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908) (çev : Şevket Serdar Turet v.d.), İstanbul : 1979,s.90 v.d., Mohommad, a.g.mk., s.8, Lewis, a.g.y., s.345, Türkçülüğü geliştiren diğer başlıca etkenler için bkz., Karal, a.g.y., C.7, s.550 v.d.

Edebiyat alanında başlayan Türkçülük hareketi, Çarlık Rusya'sından Osmanlı İmparatorluğu'na kaçan Türklerle siyasal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Kırımli İsmail Gaspinski, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi kişiler İmparatorluğun dışındaki Türkler ile İmparatorluğun içindeki Türklerin aynı ırktan olduklarını ileri sürerek Türklerin birliği düşüncesini geliştirmeye çalışmışlardır.⁽⁶⁴⁾ Yusuf Akçura 1904 yılında kaleme aldığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı yapıtında Osmanlı devletinde sürdürülmeye çalışılan Osmanlıcılığın ve islâmcılığın başarısızlığa uğradığını belirterek " ırk üzerine müstenit bir Türk siyasi milliyeti "⁽⁶⁵⁾ meydana getirmeyi önermiştir.

Meşrutiyetin ilânı düşünce akımlarının sistemleşmesine olanak sağlamıştır. İttihâdçuların önemli bir kesimi Türkçülüğü benimsemesine karşın devlet yönetiminde açıkça onu uygulamaya koyamamıştır. Ancak Türkçülük düşüncesini benimsemiş olan kimi kişiler (Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Asım, Korkmazoğlu Celal, Akçuraoğlu Yusuf, Akyığıtoğlu Musa,

(64) Francois Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura (1876-1935) (Çev : Alev Er), Ankara : 1986, s. 26 v.d., Mohommad, a.g.mk., s.9, Bu dönemde ITC yayın organlarından olan şura-yı Ümmet gazetesinde zaman zaman Türklük bilincine ilişkin makalelere yer verilmişse de pantürkist düşünceler sürgündeki ittihatçılar arasında çok az destek bulmuştur. Bkz. Mardin, a.g.y., s. 198 v.d.

(65) Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s.23, Akçura aynı eserinde " dilleri, ırkları, adetleri ve hatta ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin" birliğinin oluşturulmasındaki yararları da açıklamıştır. Bkz. y.a.g.y., s.33.

Rıza Tevfikve Ahmet Ferit) 18 Ocak 1908'de biraraya gelerek Türk Derneği'ni kurmuşlardır.⁽⁶⁶⁾ Dernek her ne kadar nizamnamenin 2.maddesinde amacının " Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki asâr, ef'al, ahvalini ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin asâr-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, avâm ve havas: edebiyatını etnografya ve etnologyasını, ahval-ı içtimaiye ve medeniyet-i hazıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp, taraştırıp ortaya çıkarmak bütün dünyaya yayıp dağıtmak, ayrıca da dilimizin açık, sade güzel, ulûm-u lisânı olabilecek surette geniş ve medeniyete el verilmiş bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik"⁽⁶⁷⁾ gibi kültürel öğelere ağırlık vereceğini belirtmişse de Osmanlı İmparatorluğu'na bir Türklük düşüncesinin alt yapısının oluşturulmasına çalışmıştır. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip Beylerin Selanik'te çıkarmaya başladıkları Genç Kalemler dergisi ile dilde sadeleşmeye önem verilerek ulusal bir dilin meydana getirilmesi çalışmaları, Türkçülüğün geliştirilmesinde bir dönüm noktası olmuştur.⁽⁶⁸⁾

(66) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.414.

(67) Sırat-ı Müstakim, 10 Kanun-ı Sâni 1324, s. 331.

(68) Mehmet Emin Erişgil, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp (Haz : Aykut Kazancıgil-Cem Alpar), 2. b., İstanbul : 1984, s. 71 v.d., Ayrıca bkz. Uriel Heyd, Türk Ulusçuluğunun Temelleri (çev : Kadir Günay), Ankara : 1979, s.163 v.d.

1911 Ağustos'unda Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulması⁽⁶⁹⁾ ve bu cemiyetin düşüncelerini yaymak için Türk Yurdu adı altında bir dergiyi yayınlaması⁽⁷⁰⁾ Türkçülük düşüncesinin geniş bir yelpazede ele alınmasına yol açmıştır. Dergi İslâm öncesi Türklerin tarihini, geleneklerini, göreneklerini, yaşayışlarını inceleyerek ulusal bir kimlik yaratmaya çalışmıştır.⁽⁷¹⁾ Ziya Gökalp dil, din, ahlâk ve estetik bakımından ortak olan yani aynı eğitimi alan bireylerden oluşan topluluğu ulus olarak tanımlayarak Türkçülüğü sistematize etmeye çalışmıştır.⁽⁷²⁾ Gökalp, Türkçülüğü Emil Durkeheim'inde düşüncelerinden yola çıkarak şekillendirmeye çalışmıştır. Türk toplumunun içinde bulunduğu kültür ikiliğinden kurtularak kendi benliğine kavuşturmaya çalışmış ancak çağdaş uygarlığında benimsenmesini uygun görmüştür.⁽⁷³⁾ Dolayısıyla Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adı altında düşünceleri senteze ulaştırmıştır.⁽⁷⁴⁾

(69) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.415-416.

(70) Erişgil, a.g.y., s.97-98, Mohammad, a.g.mk., s.12-13.

(71) Hanioglu, "Türkçülük", s.1397. Ayrıca bkz. Mohammad, a.g.mk., s.12.

(72) Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları (Haz : Mahir Ünlü-Yusur Çotuksöken), 3. b, İstanbul : 1987, s.18 v.d. Ayrıca bkz. Mustafa E. Elöve, "Umum Âme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet Devrinin Türkçülük Cereyanı", Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, C.7, s.1-4. Ankara : 1952, s.233.

(73) Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s.13 v.d.

(74) Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (haz : Yalçın Tokar), İstanbul : 1988, s. 16 v.d.

Türk Yurdu etrafında toplanan Türkçüler daha sonra 22 Mart 1912 yılında " Türklerin harsi birliğini ve medeni Kemâline çalışmak "(75) amacıyla Türk Ocağını kurmuşlar ve Türk Yurdu dergisini de ocağın yayın organı haline getirmişlerdir.

Kısa bir süre sonra Balkan Savaşlarının İmparatorluk kamuoyunda yarattığı büyük şok sonucu Türkçüler bu alandaki tezlerini güçlendirmiştir. Öteden beri Türkçülüğü perde arkasından destekleyen ITC'de Türkçülüğü resmi ideolojisi haline getirmiştir. (76) Türkçülüğün resmi ideoloji biçimine dönüştürülmesi ile birlikte yüzyıllardan beri ikinci plâna atılan hatta horlanan Anadolu halkının ön plâna geçirilmeye başlandığını ve Türk halkının refaha ve mutluluğa ulaştırılması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. (77) Ancak siyasal açıdan Türkçülüğün Rusya'dan gelen aydınların etkisi ile

(75) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.432., ayrıca bkz. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları (Haz : Nejat Sefercioğlu), Ankara : 1981, s. 194 v.d.

(76) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, s.461 v.d., Ayrıca bkz. Hanioglu, " Türkçülük ", s. 1398, Georgeon, a.g.y., s.53.

(77) Zafer Toprak, " Osmanlı Narodnikleri : " Halka Doğru " Gidenler ", Toplum ve Bilim, Kış.24 (1984), s.69-81.

Osmanlı sınırlarını aşması ve Pantürkist bir çizgide gelişmesi⁽⁷⁸⁾ Osmanlı Devletinin yok olmasına neden olacak gelişmeleri de başlatmıştır.

Birinci Dünya Savaşının çıkması ile birlikte Turan İmparatorluğunu kurabilmek için Enver Paşa'nın başlattığı hareket başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkçü aydınlar Turan İmparatorluğu'nun gerçekleşmesi olanaksız bir düşünce olduğunu Birinci Dünya Savaşının acı yenilgisi ile görmüşlerdir. 1918 yılına geldiğimizde Türkçülerin Turancılık düşüncesinden vazgeçerek Anadolu Türkçülüğüne döndüklerini görmekteyiz. Türkçülükteki bu dönüşüm Ulusal Kurtuluş Savaşının temel düşüncesi olan ulusalcılığın ilham kaynağını ve itici gücünü oluşturmuştur.

(78) Tekin Alp Türklerin birliğini ifade eden Turan Teorisinde iki plân geliştirmiştir. Birinci plâna göre kurulacak küçük Turan devletinin sınırları İstanbul'dan Baykal gölüne, Kazandan Moğalistan'a kadar uzanacaktı. İkinci plâna göre ise kurulacak büyük Turan devletinin sınırları Japonya'dan İskandinavya dağlarına ve Kuzey Buz denizinden Tibet Platosuna kadar genişletilecekti. Bkz. Jacob M. Landau, " Tekin Alp : Osmanlı İmparatorluğu'nun son Devrinde Bir Aydın ", IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.2, Ankara : 1988, s. 1135 v.d.

E- MESLEK-İ İÇTİMÂ AKIMI

II. Abdülhamit yönetimine karşı mücadele etmek amacıyla 1899'da babası Damat Mahmut Paşa ile kardeşi Ahmet Lutfullah Bey ile Paris'e kaçan Prens Sabahattin Bey, yurtdışında iken " science sociale " : (ilm-i içtimâ) kuran Le Play okulunun ve bu okuldan da Edmond Demolins'in görüşlerini benimseyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılması için bir kuram geliştirmeye çalışmıştır.⁽⁷⁹⁾ Prens Sabahattin kuramını oluşturabilmek için Anglo-sakson ülkelerinde egemen olan toplum düzeninde bireysel yeteneklerin geliştirilmesi ile devlet yönetiminde uygulanan adem-i merkezîyetçilik ilkelerini esas almış ve bu ilkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na uyarlamıştır.⁽⁸⁰⁾ Bunun için Prens Sabahattin 1906 yılında Paris'te Adem-i Merkezîyet ve Teşebbüs-i Şahsi taraftarlarının görüşlerini yaymak için Terakki adında bir gazete yayınlamaya başlamıştır.⁽⁸¹⁾

-
- (79) Prens Sabahattin Bey, diğer Osmanlı aydınlarında olduğu gibi batılı felsefe akımlarının literatürünü izlemiştir. Etkilendiği akımlar ve düşünürler için bkz. Fahri Fındıkoğlu, İçtimaiyat-Sosyoloji Doktrin ve Kolları, C.3, İstanbul : 1971, s.347 v.d. Mardin, a.g.y., s.212.
- (80) Fındıkoğlu, a.g.y., s. 345 v.d., Mardin, y.a.g.y., s.213, Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, " Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı ", T.C.T.A, C.2, İstanbul : 1985, s. 382-383.
- (81) Hanioglu, " Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı " s. 383.

II.Meşrutiyet'in ilânı üzerine Meslek-i İçtimâî'ciler Edmond Demolins'in görüşleri doğrultusunda imparatorluğun kurtarılması için yoğun bir yayın faaliyetine girişmişlerdir. Buna karşın yönetimi elinde bulunduran İTC ise savunduğu merkeziyetçi görüşleri nedeniyle bu grubun çalışmalarına büyük tepki göstermiştir.⁽⁸²⁾ Oluşan bu ortam karşısında İttihatçılarla anlaşamayan Prens Sabahattin Bey tepkilere yanıt vermek ve ilm-i içtimâî'nin üstünlüğünü anlatmak için ünlü izahlarını kaleme almıştır. Birincisini ve ikincisini 1908'de, üçüncüsünü de 1911'de yayınlayan Prens Sabahattin, ilmî içtimâî'nin üstünlüğünü tekrar açıklayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarının çözümü için çeşitli öneriler ortaya atmıştır.⁽⁸³⁾

Prens Sabahattin Bey, bir toplumu ıslâh edebilmek için o toplumun yapısının tanınması ve bu toplumla diğer toplumlar arasındaki farklılıkların belirlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁽⁸⁴⁾ Bu bağlamda Osmanlı toplumunu tahlil eden Prens Sabahattin Bey, tüm sorunların toplumun " tecemmüi " bir toplum olmasından kaynaklandığını belirterek, bireylerin aldıkları eğitim ve aile terbiyeleri nedeniyle her şeyi devlet-

(82) Prens Sabahattin Bey'in, Rum patrikhanesini ziyaret etmesi tepkileri daha da yoğunlaştırmıştır. Bkz. manioğlu, " Osmanlı Devleti'nde meslek-i içtimâ Akımı ", s.384.

(83) Y.a.g.mk., s. 384, Ülken, a.g.y., s.545.

(84) Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ?, (Haz:

MUzaffer Sencer), İstanbul: 1965. s. 22.

ten bekledikleri sonucuna varmıştır. (85)

Prens Sabahattin Bey, bu tahlil sonucunda toplumun içinde bulunduğu çıkmazdan hızla kurtulabilmesi için toplum yapısının değiştirilerek "infiradi" bir toplum şekline dönüştürülmesini belirtmiştir. (86) Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sisteminin değiştirilerek "teşebbüs-i şahsi" faaliyetlerini arttırılmasını (87) ve çağın gerçekleriyle bağdaşmayan merkeziyetçilik ilkesinin de terk edilerek "infiradi" toplumlarının ilerlemesini sağlayan "ademi merkeziyetçilik" ilkesinin benimsenmesini istemiştir. (88)

(85) Laplay okuluna göre toplumlar ikiye ayrılır. Doğu toplumlarının oluşturduğu "Tecemmüî" (commuautaire) toplumu ile batı toplumlarının oluşturduğu "infiradi" (particulariste) toplumları diye. "Tecemmüî" toplulukları herşeyi devletten bekleyen müstehlik ve sorumsuz, kendi kendini idare edemeyen fertlerden oluşmuştur. "İnfiradi" topluluklarda ise merkezi otoritenin sınırlandırılması ve parçalandığı ve ayrıca bireyin öne geçtiği toplumlardır. Bkz., y.a.g.y., s.30-31.

(86) y.a.g.y., s.28-29.

(87) y.a.g.y., s.37.v.d.

(88) y.a.g.y., s.46.v.d., Prens Sabahattin Bey "Yemen ile Selanik ahalisinin tarz-ı maişetleri arasında ne azim farkalar var. Bunları yakından göreceğ her iki vilâyetin ihtiyacat-ı hakikisini eniyi anlayacak elbette İstanbul'da yaşayan me'murlar değil, fakat Yemen'le Selanik'te bulunanlardır" diyerek valilerin ve diğer me'murların yetkilerini arttırılmasını savunmuştur. Bkz. Prens Sabahattin, İttihât ve Terakki Cemiyeti İçin Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzâh, İstanbul: 1327, s.113 v.d.

İT, Prens Sabahattin'in bu önerilerini dikkate almamıştır.

Prens Sabahattin, 'Türkiye nasıl kurtarılabilir?' adlı yapıtında düşüncelerini hükümet-i mahâlliye, inzibât, adliye, temellük, servet-i memleketin işletilmesi ve nafia, tahsil ve mektepler, maliye ve hey'ât-ı tanzimiye başlıkları altında açıklamıştır. (89) Ve ısrarla imparatorluğun bu ilkeler doğrultusunda kalkınabileceğini savunmuştur.

İT iktidarı tam olarak ele geçirdikten sonra muhalefeti çeşitli baskılar altına aldığı için bu düşüncelerde geliştirememiştir.

F- SOSYALİZM AKIMI

Sosyalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX.yüzyılın sonlarından itibaren azınlıklar arasında yayılmasına karşın, II.Meşrutiyetin ilânına kadar ancak bir kaç Türk aydınını etkileyebilmiştir. (90)

II.Meşrutiyetin ilânından sonra İmparatorlukta yaşanan düşünsel hareketlilik ve Ağustos-Eylül aylarında (1808) İmparatorluğun çeşitli kentlerinde başlayan işçi grevlerinin etkili olması, sosyalist düşüncenin de kendisinden sözetme-

(89) Daha geniş bilgi için Bkz, Prens Sabahattin, 'Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?', S.32 v.d.

(90) Paul Dumont, "20.yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımları Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar", Toplum ve Bilim, Güz-3 (1977) s.31-32. Yeni Osmanlılardan Mehmet Reşat ve Nuri Beyler Sosyalizme ilgi duyarak Paris Kömün'üne katılmışlardır. Bkz.Serol Teber, Paris Kömünü'nde üç Yurtsever Türk-Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler, Istanbul:1986, s.76 v.d.

sine yol açmıştır.(91)

Meşrutiyetin bu ortamında Sosyalizme sempati duyan bir takım aydın kişiler de sosyalist Hüseyin Hilmi'nin⁽⁹²⁾ 26 Şubat 1910'dan itibaren çıkardığı iştirâk adlı haftalık bir derginin çevresinde toplanarak küçük bir sosyalist grub oluşturmuşlardır.⁽⁹³⁾ Bu sosyalist grub Hüseyin Hilmi'nin çabalarıyla örgütlenerek Eylül 1910 yılında Osmanlı Sosyalist Fırkasını kurmuşlardır.⁽⁹⁴⁾ Partinin programı ve beyan-nameleri incelendiğinde sosyalizmin klasik açıklamalarına yer verilerek Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalizmin uygulanmasını istemişlerdir. Partinin düşüncelerinin halka ulaştırılmasını sağlama için iştirâk dergisini partinin yayın organı haline getirmişlerdir. (95)

(91) Lütfi Erişçi, Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, İstanbul 1951, s.8-9.

(92) Hüseyin Hilmi, Meşrutiyet' in ilânından 31 Mart olayına kadar İzmir'de, Serbest İzmir adlı bir gazete çıkararak Liberalizmin savunuculuğunu yapmış ve İttihat ve Terakkiye eleştiriler yöneltmiştir. 31 Mart olayından sonra da İstanbul'a giderek sosyalizmi benimsemiştir. Bkz. Menmet O. Alkan " Bir İttihat ve Terakki munalifi olarak liberal-sosyalist Hilmi ", T.T, C.14, S : 81, İstanbul : 1990, s.47 v.d.

(93) Mete Tuncay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), 2.b, - , Ankara : 1967, s.25-26.

(94) Partinin kurucuları için bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal partiler, C.1, s.247. Ayrıca bkz., Tuncay, a.g.y., s. 26 v.d.

(95) Tuncay, a.g.y., s.27. Kamuoyu oluşturabilmek için çeşitli çeşitli gazeteler çıkarmayı denemişlerse de İT'nin olumsuz tavrı nedeniyle başarılı olamamışlardır.Bkz. y.a.g.y., s.28 v.d.

İstanbul'da sosyalistler İT'nin sert tutumlarına rağmen varlıklarını devam ettirmeye çalışırken eski bir ittihadçı olan ve Fransız sosyalist Jean Jaures'ten etkilenen Dr. Refik Nevzat'ta 1911 yılında partinin Paris şubesini kurmuştur. (96) Böylece Osmanlı Sosyalist Partisinin genişlemesi için olanaklar yaratılmaya çalışılmıştır.

1912 yılından sonra Trablusgarb ve Balkan Savaşları'nın getirdiği büyük yıkıntılar, İT'nin muhalefet üzerindeki baskıları nedeniyle sosyalistlerin etkinlikleri iyice azalmıştır.

(96) Tunaya, Türkiye'nin siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s.96, Ayrıca bkz. Tunçay, a.g.y., s.38.

III. BÖLÜM

SOSYAL ALANDA YAPILAN REFORM HAREKETLERİ

A- ÇALIŞMA YAŞAMININ DÜZENLENMESİ

1- İşçi Eylemlerini Doğuran Nedenler

Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli işkollarında çalışan işçiler gerek ücret ve iş süresi, gerekse işçi sağlığı ve güvenliği yönlerinden son derece elverişsiz koşullarda çalışmışlardır.

İşçilerin çalışma süresi gündoğuşu ve günbatışı ile sınırlandırılmış ve günlük çalışma süresi çoğunlukla 16 saat olarak belirlenmiştir.⁽¹⁾ Lütfi Erişçi, XIX.yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda işçilerin durumunu

(1) Mesut Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi), Ankara : 1983, s.365.

şöyle belirtir : "Birinci Meşrutiyeti izleyen yıllarda iş günü 16 saati buluyor, muvakkat ve acemi işçilerin aldığı ücretler hayat şartlarının ağırlaşmasına rağmen 6-7 kuruşu geçmiyor, zirâi sahada ise birkaç kuruşa iniyordu." (2)

Osmanlı işçileri kötü çalışma koşulları ve düşük ücretle çalıştırılmalarının yanı sıra yabancı sermaye temsilcilerinin aşağılayıcı sözlerine ve tutumlarına da hedef oluyorlardı. (3) çalışan kesim iliklerine kadar sömürülürken, iş güvenliği ve sosyal politika önlemlerinden uzak ağır ve yıpratıcı koşullarda çalıştırılmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda işçilere yönelik yapılan ilk düzenleme 1865 Dilaver Paşa Nizamnamesi oluşturur. Temelde maden üretimini arttırıcı bir nitelik taşımasına rağmen bu nizamname işçilerin iş süresini ve ücret konularını kapsayan bazı düzenlemeler de getirir. Gene çalışan işçilere koşullar yaptırılması "liyakatine ve işine göre" ücret ödenmesi, günlük çalışma süresinin 10 saat olarak belirlenmesi gibi. (4)

1869 da hazırlanan Maadin Nizamnamesinde ise "...maadin imalinde istihdam olunacak amele ücret-i lâyık ve ken-

(2) Erişçi, a.g.y., s.6.

(3) Fon Gulman'ın 1890 yılında söylediği şu söz ünlüdür : "yerli amele bir lokma kuru ekme, iki çürük zeytin ile geçinebilir" Bkz.Gülmez, Türkiye'de Çalışma ilişkileri, s.367.

(4) y.a.g.y., s.278. Ayrıca bkz. Donald Quataert, Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi (1881-1908) (Çev : Sabri Tekay), Ankara : 1987, s.56.

di rızasıyla kullanılıp, bu yüzden kimseye cebir ve zarar vukua getirilmemesine vali-i vilayet ve mühendisler tarafından daima takayyüt ve ihtimam olunacaktır"⁽⁵⁾ ilkesine yer verilerek eskiden beri süregelen çalışma zorunluluğu kaldırılmıştır. Uzun bir çalışma sonucu hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (1869-1876) ile ilk kez bir işçinin "nefsini kiraya veren" kimse olduğu belirtiliyordu. Ücretlerin ise işçi ve işverenin kendi iradelerine bırakılıyordu.⁽⁶⁾

İşçiye yönelik bu hukuksal düzenlemeler köklü önlemlerin alınmasını içermediğinden işçilerin kötü çalışma koşulları, ücret azlığı ve iş güvenliği git gide daha da bozulmuştur.

II.Meşrutiyetle birlikte demokratikleşme sürecinin başlatılması, kişi hak ve özgürlüklerinin üzerindeki baskıların kaldırılması, siyasal parti ve işçi sendikalarının kurulmasına izin verilmesi ülkenin siyasal ve sosyal yaşamına belli bir canlılık getirmiştir. İşçiler, coşkulu bir özgürlük ortamı içinde, yıllardır sözü edilen bir büyüme değneğin kendilerine de özgürlük getirdiği inancıyla, Selanik'ten Bağdat'a ;,Varna'dan Adana'ya yayılan geniş bir yüzeyde greve başlamışlardır.⁽⁷⁾

(5) Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri, s.280.

(6) y.a.g.y., s.281.

(7) Grevlerin listesi için bkz. Oya Sencer, Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı, İstanbul : 1969, s.128.

İşçiler grevler sırasında büyük ölçüde ittihatçılara güvenmişlerdir. Nitekim yayımlanan bir bildiride şu düşüncelere yer verilmiştir : "İstibdat fikirlerinin mahvıyla adaletin icrası ittihât ve Terakki'nin teşekkül esası ve mukaddes vazifesi olmakla(...)ali mercilerinden hürriyet, adalet ve müsavâtı fiilen hükümrân kılınmasını talep ve istihâm ediyoruz." (8)

2- İşçi Hareketleri ve Grevler

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaşlaşma hareketlerine paralel olarak yabancı sermaye'nin ülkeye girmesi ve bu sermayeye dayalı olarak oluşturulan yeni üretim merkezlerinin geleneksel iş ilişkilerini bozmaya başlaması müslüman halkın tepkisine neden olmuştur. (9) Kâr amacı ile giren bu sermayenin işçi ücretlerini ve yaşam koşullarını asgari düzeyde tutmaya çalışması örgütsüz işçilerin sömürülmesine yol açıyordu. Nitekim XIX .yüzyılın sonlarına doğru işçiler arasında yer yer birleşmeler başlamış ve bu birleşmeler sonucu grevlere

(8) Şehmuz Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", T.C.T.A. c.3, İstanbul : 1985, s.814.

(9) Erişçi, a.g.y.,s.2, Sencer, a.g.y.,s.90 v.d. Ayrıca bkz Kurthan Fişek, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, Ankara : 1969, s.43.

gidilmeye başlanmıştır.(10)

II.Meşrutiyet'in sağladığı siyasal özgürlüklerden yararlanan işçiler bir grev dalgası yaratmışlardır. Bu grevlerin nedenlerini şu noktalarda toplayabiliriz : Ücretlerin arttırılması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi ; har- ta dinlencesi hakkının tanınması gece çalışma için fazla ücret ödenmesi, fazla çalışmaların ücrete tabi olması, yıl- da dört hafta ücretli izin verilmesi ve bunun gibi.(11)

31 Temmuz 1908'de deniz taşımacılığı kolunda başlayan grev daha sonra salgın bir hastalık gibi diğer alanlara da yayılmıştır. Ağustos-Eylül 1908'de en etkili olan grevleri şöyle sıralayabiliriz : Anadolu Demiryolu Kumpanyası, Rumeli Demiryolu Kumpanyası, Aydın-İzmir Demiryolu, İzmir Kasaba Demiryolu, Beyrut-Şam-Hava Demiryolu, Dersaadet Tranvay Kumpanyası, İzmir Göztepe Tranvay Şirketi, Selanik Elektrikli Tranvay Kumpanyası, İdare-i Mahsuse işçileri, Şirketi Hayriye işçileri, Zonguldak madeni işçileri, Balya-Karaaydın Simli kurşun madeni işçileri, Tütün Reisi işçileri, İstanbul'da hizmet veren bazı işletmeler (otel, birahane gibi) ve İstanbul Belediyesi Birinci ve Altıncı Daire Temizlik işçi-

(10) İlk grevi 1872 yılında Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri gerçekleştirmişlerdir.Bkz. Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan sonra işçileri örgütlenmesi ve çalışma Koşulları(1839-1919)", T.C.T.A,C.3, İstanbul : 1985, s.793 v.d.,Kemal Sülker, 100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri, İstanbul 1973, s.7 v.d., II.Meşrutiyet'e kadar örgütsüz ve kendiliğinden 50'ye yakın grev gerçekleştirilmiştir. Bkz. Sencer, a.g.y., s.128 v.d.

(11) Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri, s.398, Anadolu Bağdat Demiryolu işçilerinin istekleri için bkz.Hüseyin Avni Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, İstanbul : 1976. s.29-30

leri gibi.⁽¹²⁾

Ancak bu grevlerin örgütsüz olarak yapılması⁽¹³⁾ işçilerin yeni hakların elde edilmesinde köklü dönüşümlere yol açmamıştır. Daha ötesi işçiler arasında istenmeyen bazı olaylar da meydana gelmiştir. İşçilerin bu eylemlerine de halkın sıcak bakmadığını söyleyebiliriz. Zira grev nedeniyle ulaşım haberleşme ve ticari alanlarda yaşanan sıkıntılar halkın tepkisine neden olmuştur. Hükümet işçi eylemlerine sıcak bakmamış ve güvenlik güçlerini kullanarak iş yaşamını bozucu eylemleri önlemeye çalışmış,⁽¹⁴⁾ işverenler de grevci işçileri işten çıkararak onları cezalandırma yoluna gitmiştir.

5- İşçi Hareketlerinin Kısıtlanması

Ülkede meydana gelen grevler başta yabancı sermaye temsilcileri olmak üzere çeşitli kesimlerde huzursuzluk yaratmıştır. Zonguldak Kömür madenlerinde çalışan işçilerin gre-

(12) Toplam olarak yapılan 111 grevin listesi için bkz., Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", s.811-815.

(13) Örgütlü yapılan birkaç grevden biri olan Anadolu Demiryolu işçileri Grevi, 13 Ağustos 1908'de kurulan Demiryolu memurun ve müstahdemini Cemiyet-i Uhuvveti-kâranesi tarafından yürütülmüştür. Bkz. Zafer Toprak "İlâm-ı Hurriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurun ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvekârenesi ", T.T.,C.10,s.57 (1988), s.45-50.

(14) Şirket-i Hayriye ve Aydın Şimendiferleri grevlerinde hükümetin aldığı sert önlemler sonucu bazı ölümlerde meydana gelmiştir. Bkz. Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri, s.405-406. Dimitır Şişmanov, Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965) (çev: Ayşe Ragıp Zarakolu), 2.b., İstanbul : 1990, s.40-41.

ve gitmeleri üzerine şirket madenlerde anarşi çıktığını belirtmiş ve devrin Sadrazamı Kamil Paşa'dan acil önlemlerin alınmasını istemiştir.⁽¹⁵⁾ Ticaret Odası, grevleri platforma çekerek işçilerin şirketlerin imtiyazlarını ve yönetimlerini ele geçirmeyi amaçladıklarını,⁽¹⁶⁾ basın organları ise, grevlerin günlük yaşamı ve ekonomiyi etkilediğini belirterek önlenmesini istemişlerdir.⁽¹⁷⁾

Bu değişik çevrelerden gelen istekler üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti grevleri önleyici bir çalışma başlatmıştır. Adı geçen Nezaret kamuya yönelik hizmet gören sektörlerde Kanun-ı Esasi'nin 36. maddesinden yararlanarak Şura-yı Devleti'nde onayını alarak grevleri önlemek için "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat" adlı bir geçici yasa hazırlamış ve 8 Ekim 1908'de yürürlüğe konulmuştur.⁽¹⁸⁾

(15) quataert, a.g.y., s.62.

(16) Y.a.g.y., s.85.

(17) Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri, s.289-290, Saban Gazetesi grevin etkilerini şöyle dile getirmiştir :
"Avrupa'ca grev denilen şu terk-i eşgal gibi bir hareket gayr-i munasibenin alâlel-husus şimendiferler, tramvaylar gibi vesail-i münakâlatın memurîn ve müsdahde-mini tarafından vuku bulacak olursa halkça ne kadar müşkilât-ı hükümet ve kampanya ne derece mazarratı müstelzim olacağı izahtan müstağnidir" Bkz. y.a.g.y., s.290

(18) Düstur, Tertib-i Sâni, c.1, s.88-90. Geçici yasanın hangi aşamalardan geçerek yürürlüğe konulduğu için bkz. Mesut Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi) Ankara : 1983, s.2 v.d.

13 maddeden oluşan bu geçici yasaya göre işçi-işveren arasındaki sorunları, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin tayin ettiği bir temsilcinin gözetiminde işçi-işveren temsilcilerinin de katılımıyla oluşturulan bir uzlaşma kurulu görüşmeler yoluyla çözümlenmeye çalışacaktı. Sorun görüşmelerle çözümlendiği takdirde iki tarafı da bağlayıcı bir belge hazırlanacaktı. Uzlaşma sağlanamadığı takdirde "müstahdeminin ve amele terk-i hizmette muhtar" olduğu belirtilmiştir. Böylece işçiye işi bırakma hakkı tanınmış oluyordu.

Fakat bir kısım kamu hizmetinde çalışanların tehdit ve zorla sendika kurmaları ve böylece görevin aksatılmasına neden olmaları halinde cezalandırılacakları belirtilmiştir. Olağanüstü durumlarda ise (savaş durumunda) hükümet işçilerin isteklerini dondurabilirdi. (19)

Böylece işçiye sınırlı da olsa bazı hakların verildiğini görmekteyiz.

Meclis-i Mebusan açıldıktan ve ülke sorunları burada tartışılmaya başlandıktan sonra bu yasa da meclis gündemine getirilmiştir (7 Nisan 1909). (20) Meclis'te iki görüş

(19) Geçici yasanın maddeleri için bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.1, s.88-90, Kamu işyerlerinde sendika kurmanın yasaklanıp greve gitme yollarının kapatılmasına rağmen grev hakkının tümüyle yasaklanmadığı görüşü için bkz. Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum : 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", Toplum ve Bilim, Kış.12(1980), s.54-55.

(20) A.Gündüz Okçün, Tatil-i Eşgal Kanunu 1909-Belgeler-Yorumlar, Ankara : 1982, s.15, v.d. Ayrıca bkz. Mesut Gülmez, "Meclis-i Mebusan'da iş yasası ve işçi sorunu üzerinde Görüşmeler ve Tartışmalar", Amme İdaresi Dergisi, c.15, s.3, (1982), s.70-97.

ortaya çıkmıştır. Hükümet ve tarafları Osmanlı Devleti'nde sendikaların kurulmasının yasaklanmasını savunurken çoğunluğunu azınlık milletvekillerinin oluşturduğu liberal ve sosyalist düşünceli milletvekilleri ise sendika kurulmasına sıcak bakmışlardır. (21)

Zira Dahiliye ve Nafia Nezaretleri sendikaların yabancı sermayeyi tehdit edeceklerini, egemenlik haklarına müdahale edeceklerini, politika yapacaklarını dolayısıyla bir savaşım örgütü olacaklarını, görüşünü taşıyorlardı. (22)

Meclis-i Mebusan'da sendika kurulmasını savunan milletvekilleri ise işçilerin ekonomik çıkarlarının korunması ve çalışma koşullarının düzeltilmesi amacıyla sendikaların ku-

(21) Mesut Gülmez, " 1909 Sendika Yasası : Yasaklama Gereklere ve Karşı Savunmalar ", y.a.g.d., C.15, S.4(1982), s.69.

(22) Y.a.g.mk, s.66., Ökçün, Tatil-i Eşgal Kanun-u, s.18 v.d. Ticaret ve Nafia Nezareti Mektupçusu Ali Bey, Sendikaların yabancı sermayeyi tehdit gerekçesini şöyle savunmuştur : " Sendika teşkil etmek muzırdır. Memlekette en ziyade ecnebi sermayesini muhtaç olduğumuz şu zamanda ameleye sendika için hak verecek olursak sermayederan amelenin taht-ı tehdidinde kalacaktır." Bkz. Gülmez, " 1909 sendika yasası : Yasaklama Gereklere ve Karşı Savunmalar ", s.69.

rulması tezini ileri sürmüşlerdir. (23)

Meclisteki tartışmalardan sonra meclis'e sunulan geçici yasada bazı değişiklikler yapılarak Tatil-i Eşgal Kanunu kabul edilmiş ve sendika kurma yasağı getirilmiştir. (24)

Görüldüğü gibi Tatil-i Eşgal Yasası, çalışma koşullarına ilişkin toplu iş uyuşmazlıklarınının barışçı yoldan çözümlenmesi açısından düzenleyici, sendika hakkı açısından ise yasaklayıcı ve baskıcı bir niteliğe sahip olmuştur. Dolayısıyla bu yasa ve İT'nin siyasal tutamlarına bağlı olarak II.Meşrutiyet Döneminde işçi hareketi ve örgütlenmesi daha ilk adımlarında durdurulmaya çalışılmıştır.

(23) Meclis-i Mebusan'da Cavit Bey, Zohrap Efendi, Lütfi Bey, Varteks Efendi gibi milletvekilleri bu yasaklayıcılığı eleştirmişlerdir. Bkz., y.a.g.mk., s.73 v.d., Ökçün, Tatil-i Eşgal Kanunu, s.23 v.d., Gülmez, Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi, s.71 v.d. Cavit Bey, Sendikalar işçilerin ekonomik çıkarlarına savunmak ve emek-sermaye ilişkilerinin düzenli bir biçimde işlemesine çalışmak amacıyla kurulan örgütler olarak tanımlamıştır. Bkz. Mesut Gülmez, "Mehmed Cavid Bey'in Sendika ve Grev Hakları konusundaki Görüşleri", Amme İdaresi Dergisi, C.15, S.2 (1982), s.66, v.d.

(24) Düstur, Tertib-i sâni, c.1, s.435-436. Oylamanın sonuçları için bkz. Ökçün, Tatil-i Eşgal Kanunu, s.130-131

B- KADIN SORUNU VE KADIN'IN ÇAĞDAŞLAŞTIRILMASI
GİRİŞİMLERİ

1- II.Meşrutiyet Dönemine Kadar Kadın Sorunu

Eski Türk toplumlarında kadın sosyal ilişkiler örgüsü içerisinde daha özgür bir konuma sahip iken, islâm dininin kabul edilmesiyle birlikte bu statüsü değişmeye başlamıştır. Osmanlı toplumunda ise kadın giderek daha pasif bir hale gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının önemi ve ülke kalkınmasındaki rolü, Tanzimat'la birlikte tartışılmaya başlamıştır. Tanzimat yöneticileri ve Yeni Osmanlılar kadın iş gücünün önemi üzerinde durarak çeşitli meslek okulları açılarak toplumun ihtiyaç duyduğu alanlarda kadın personel yetiştirilmeye başlanmıştır. (25)

Fakat Osmanlı toplumunda kadın sorunu XIX.yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli açılardan ele alınarak tartışıl-

(25) Tanzimat'tan sonra kadının gündelik hayata kazandırılması ve kadın sorununun XIX.yüzyılın sonlarında ele alınışı için bkz. Ekrem Işın, " Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat ", T.T, C.9, S.51.(1988), s.22-27, Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi, İstanbul : 1989, s.159 v.d., İliber Ortaylı, " Osmanlı Toplumunda Aile ", Türkiye'de Aile'nin Değişimi-Toplumbilimsel İncelemeler (Haz : Türkoz Erder), Ankara : 1984, s.71-89.

maya başlanmıştır. (26) Nitekim Şemsettin Sami, kadınlar ile erkekler arasında hiç bir farklılığın bulunmadığını açıklayarak toplumun ilerleyebilmesi için kadın sorununun mutlaka çözümlenmesi gerektiğini belirterek : " Terakki ve temeddün ile ıslah-ı hal etmek isteyen ümmetler en evvel kadınların hukukunu tasdik, vazifelerini tayin etmelidirler " (27) der. Ünlü Osmanlı aydını Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanımın öncülüğünde bazı Osmanlı kadınlarının toplumda kadın olmanın anlamını sorgulayarak evlilik kurumunun düzenlenmesini, tek eşitliği eğitim de eşit olanaklar tanınmasını ve sosyal yaşamda serbest davranılmasını gündeme getirmişlerdir. (28) Bu istekler önceleri dönemin tanınmış gazetelerinde (Terakki, Vakıf) dile getirilmiş ve 1895 tarihinden sonra da kadınların çıkardığı gazete ve dergilerde ısrarla savunulmuştur. (29)

(26) " Kısrağın attan ne kadar farkı varsa, kadının da erkekten işte o kadar farkı olmak iktiza eder. Kısrağın kullanıldığı her işte kullanıldığı gibi kadının erkeğin gördüğü her bir işi görebilmesi lazım gelir ", Bkz. Şemsettin Sami, Kadınlar, İstanbul : 1256, s.5, Ahmet Rıza'da uygarlığı bir teraziye benzetererek " bu terazüvinin bir gözü kadın, diğeri erkek " olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ahmet Rıza, Vazife ve Mesuliyet-Kadın, Paris 1324, s.2.

(27) Şemsettin Sami, a.g.y., s.95

(28) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.367, Ortaylı, a.g.mk. s.85 v.d.

(29) Bu tarihte ilk olarak yayın kadrosunun çoğunlukla kadınlardan oluştuğu " Hanımlara Mahsus " adlı bir gazete çıkarılmıştır. Bunu Vakıf, Sükûfenar, İnsaniyet, ^Ayine Parça Bohçası, İnci, Aile gibi gazeteler izlemiştir. Bkz. Coparal, a.g.y., s.66-67.

Buna rağmen bu çalışmalar Osmanlı kadınının özgürleşmesi ve eşit haklara sahip olabilmesi için yeterli değildi. Bunun sağlanması için 1896 yılında Muhaderatı Nisvan Cemiyeti kurulmuştur. (30)

İstibdat yönetiminin çizdiği sınırlar içinde erkek ve sınırlı kadın aydınlar çalışmalarına devam etmişlerdir. Fakat II.Meşrutiyet'e gelinceye kadar önemli bir gelişme kaydettiklerini belirtmek zordur.

2- II.Meşrutiyet Dönemi Siyasal Akımlarının Kadın Sorununa Bakışları

a- İslâmcılık Akımı ve Kadın

Bu hareketin 1908'de " Hürriyet "in ilanı ile birlikte değişik çevrelerde toplumsal ilerlemenin bir dinamosu olarak tekrar ele alınması ve bu konuda çeşitli düşünceler ileri sürülmesi, islâmcı kesimlerin büyük tepki göstermelerine neden olmuştur. (31)

XIX.yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı kadınlarının talep ettikleri örtünmeden kurtulma, sürekli biçimde erkeklerle birarada bulunma, özgür ve bağımsız olarak batılı kadınlar gibi yaşama istekleri Islâmcılara toplumsal çöküntü-

(30) Eser Köker, "II.Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşı'na Kadın Hareketi" Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedi, c.5, İstanbul : 1985, s.1858-1859.

(31) İlk olarak Mehmet Akif, Kasım Amin'in Tahrir al Mar'a adlı kitabına alternatif olarak Ferid Vecdi'nin yazdığı bir incelemeyi müslüman kadını adıyla sırat-ı Müstakim sütunlarında yayınlamıştır. Bkz. Sırat-ı Müstakim, 17 Ağustos 1324, s.155-156.

nün en tehlikeli yönlerinden biri olarak gösterilmiştir.⁽³²⁾ Bu nedenle modernleşme taraftarlarının savundukları kadının özgürleşme eylemini islâmîcılar Asr-ı Saadet Mitini kullanarak keyfi ve kötü bir hareket olarak değerlendirmişlerdir.⁽³³⁾

İslâmîcılar kadın sorununda eleştirilerini en çok örtünme ve çok eşlilik noktaları üzerine yoğunlaştırmışlardır. Örtünmenin kadın haklarını ve kadınların özgürlüklerini kısıtlamadığı, tersine erkeklerin kötü bakışlarından koruduğunu savunmuşlardır. Bunlardan biri olan Mehmet Akif, tesettürün kadınları erkekler karşısında güçlü kıldığını,⁽³⁴⁾ tesettürün kalkması halinde toplumun çeşitli tehlikelerle karşılaşabileceğini⁽³⁵⁾ belirtmiştir.

Bunun yanında Musa Kasım'da bazı kadınların çarşıya pazara örtünmeden çıkmalarını bütün müslüman halkın kutsal haklarına tecavüz olarak algılamış ve nükümetin Kanun-i Esasi'nin 4. ve 11.maddeleri uyarınca müdanale etmesi gerek-

(32) Said Hali, a.g.y., s.135, İslâmîci çevreler çoğunlukla bu istekleri " Feminizm Meselesi " olarak tanımlamışlardır. Tunaya, İslâmîcılık Cereyanı, s.295-296.

(33) Sebil-ür Reşad, 14 Haziran 1328, s.337, İslâmîyetle " Kadınların her türlü hukuka mazhar " olduklarını savunmuşlardır. Bkz., İslam Mecmuası, C.1, S.10, s.311-315, Ayrıca bkz., Abdülaziz Caviş, Anglikan Kilisesine Cevap (Haz : Süleyman Ateş) Ankara : 1974, s.170 v.d.

(34) Sırât-ı Müstakim, 20 Tesrin-i Evvel, s.157-159.

(35) a.g.d., 20 Tesrin-i Evvel, s. 233-236.

tiğini vurgulamıştır. (36) İslâmcıların örtünme konusundaki bu duyarlılıkları " Şeyhülislâm "ın bir beyanname yayınlamasına yol açmıştır : " Nisvan- Müslümanın icabatı şeriye dairesinde tesettüre riayet ve alış-veriş bahanesiyle teka-mut mevkilerini girip çıkmaktan mücannebet ve aile reisler-inide bu husustaki evamir-i diniye ve adab-ı milliyeye da-ima iltizam-ı ihtimam ve dikkat eylemeleri lüzûmu" (37) belirtmiştir. Buna rağmen islâmcıların tepkileri artarak devam etmiş ve İstanbul Muhafızlığı da "Örfi İdare" kararnamesine dayanarak kadınlara laf ve tecavüz edecek erkeklerin sürgüne gönderileceğini açıklamıştır. (38)

Diğer yandan İslâmcılar örtünmenin yanında çok eşlilik sorununu da imparatorluğun çatırdayan temelleri arasında savunmaya çalışmışlardır. Musa Kâzım, "Taaddüd-ü Zevcat" adlı ünlü makalesinde bu uygulamanın çok eski dönemlerden itibaren süregeldiğini ve islâmiyetin bu uygulamayı "Islah ve Tahdid" ettiğini açıklayarak "Taaddüd-ü Zevcat" ın kadınların

(36) Kara, a.g.y., c.1, s.52.

(37) Sebil-ür Reşad, 15 Mart 1328, s.69-70, 1907 yılında Dahiliye Nezareti örtünmeye uymayan müslüman kadınlarının güvenlik güçlerince tesbit edilip, gerekli işlemin yapılması için girişimleri olmuştur. Bkz. B.B.A. Yıldız tasnifi Sadaret Resmi Marûzâtı-132/3. Ayrıca örtünme ile ilgili birde ferman yayınlanmıştır. "Müslüman kadınları ancak kendi mü'mine-i muhitte hemşirelerine görüncülirler, gayri mü'minlere görünmelerini yani onlarla görüşmelerini men ederim. Bkz. Sebil -ür Reşad, 14 Haziran 1328, 337. Abdüllatif Nevzat Bey'de örtünme konusunda bir slogan geliştirmiştir: "Kadınlarımızı açalım fakat erkeklerimizi örtelim" Bkz. Sebil-ür Reşad 11 Nisan 1329, s.205.

(38) Cemal Paşa, a.g.y., s.28

cinsel ihtiyaçlarını karşıladığını ve namuslarını koruduğunu savunmuştur.(39)

Ayrıca islâmcılar kadının toplumsallaştırılması sürecinde çalışma yaşamına girmesini çeşitli gerekçeler ileri sürerek kabul etmemişlerdir. Kadının yalnızca "Nev'i beşerin muhafazasından te'mini devamından"(40) sorumlu olduklarını ve bunun için yalnızca çocuklarının yetiştirilip büyütülmesiyle uğraşabileceklerini ileri sürmüşlerdir. İslâmcılar bu görüş çerçevesinde ideal bir müslüman kadın imgesi yaratmaya çalışarak Osmanlı toplumunun düze çıkarılmasını tasarlamışlardır.(41)

(39) Sıratı Müstakim, 4 Eylül 1324, s.45-50, Musa Kazım aynı makalede kadına boşanma hakkının tanınması halinde aile kurumunun kısa zamanda dağılabileceğini de ileri sürmüştür. Bu konuda ayrıca bkz. Çaviş, a.g.y., s.164 v.d., Bukes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.439-440 Tunaya, islâmcılık cereyanı, s.102-103. H.V.Velidedeoğlu, Çok Karınlık ve Örtünme (Taaddüd-ü Zevcat ve Tesettür), İstanbul 1956, s.5 v.d.

(40) A.g.d., 4 Eylül 1324, s.57-58 ayrıca Musa Kâzım'ın bu konudaki düşünceleri için bkz. Kara, a.g.y., c.1, s.54. M.Akif, kadının çalışma yaşamına girmesi halinde islâmda ahenkli olan kadın erkek ilişkisinin bozulacağını iddia etmiştir. Bkz. Sırat-ı Müstakim, 18 Kanun-u Evvel 1324, s.320-323.

(41) Bunun için bir müslüman kızın gerekli eğitimi almasına karşı çıkmamışlardır. Bkz. M.Şemsettin, a.g.y., s.266 Sırat-ı Müstakim, 28 Ağustos 1324, s.42-45, Musa Kâzım kızların evlendikten sonra, kendi evlerinde yüksek öğrenim görebileceklerini belirtmiştir. Bkz.Kara, a.g.y.,c.1, s.57. İslâm Mecmuasında F.K.imzalı bir yazıda "Müslüman kadınlık aleminin selameti" için Evkaf-ı İslâmiye Nezaretinden kızların öğrenim görecekları bir Darül Fünun istenmiştir. Bkz.İslâm Mecmuası,c.1,S.2,s.58-63.

Kadın sorununun uygarlık sorunu haline geldiği II.Meşrutiyet döneminde islâmcılar kadının çağdaştırılması taraftarlarıyla yoğun bir polemige girmişlerdir.

b- Batıcılık Akımı ve Kadın

" Biz aile hayatını düzeltmedikçe, daha doğru Avrupalılaştırmadıkça ne servet-i milliyemiz ne kuvvetli ordu ve donanmamız ne de şerefli bir istiklalimiz olabilir."(42)

Radikal bir batıcı olan Abdullah Cevdet, toplumsal değişimin bir anahtarı olarak algılayarak Avrupada iken geliştirmiş olduğu " Hem Kur'anı, hem kadınları aç "(43) sloganı doğrultusunda peçe, çarşaf ve çok eşli evlenmeye karşı ictinad'ın doğrultusunda savaş açmıştır.

İlimli batıcılar ise ailede yapılacak reformların yanlış yorumlanan islâmı'nın ruhuna uygun olduğunu belirterek örtünmenin çok eşliliğin ve taraflı boşanmanın kaldırılmasını istemişlerdir. Dolayısıyla ailede yapılacak reformların yavaş yavaş önce ailenin arasında daha sonra sokağa doğ-

(42) Tüccarzade İbrahim Hilmi, Avrupalılaşmak Felaketlerimizimizin Esbabı, Der saadet, 1332 , s. 59.

(43) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.436.

ru yaygınlaştırılarak yapılmasını istemişlerdir. (44)

Baticıların toplumsal değişmede kadına yükledikleri işlevler kadının çalışma yaşamına girmesi konusunda savunmuş oldukları düşüncelerle daha da belirginleşmiştir. Herşeyden önce " Muharebesiz Muzafferiyetler " (45) kazanılması için kadının evinden çıkarak ticaretle uğraşmalarını istemişlerdir. (46) Ayrıca kadına iyi bir eğitim ve terbiye verilerek " Osmanlıların düçar oldukları felaketlerin " önüne geçmenin mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir. (47)

II. Meşrutiyet döneminde baticıların özlemini duydukları Sosyal Kadın, eğitilmiş namuslu kadın tipi islâmcıların muhalefetine rağmen yavaş yavaş ortaya çıkacaktır.

(44) Celal Nuri, Kadınlarımız, İstanbul : 1331, s.5 v.d. Celal Nuri'ye göre Türk kadınının şimdilik işi ailedir. Siyasi ve teknisyen kadınlara şimdilik o kadar intiyaç yoktur. " Herşeyden evvel anneye, valideye, zevceye, mürebbiye'ye, ensal-i atayeyi yetiştirecek kadınlara muhtacız " bkz. y.a.g.y., s.120, Tahsin Nahit ise aile kurumunda yapılacak reformlarda izlenilecek yöntemi şöyle belirlemiştir : " evvela, zevcenin tahsil ve terbiyesine itina, saniyen ; taadüd-ü Zevcat, istirraş ve talak usullerinin inzibatı tahtına alınması ve en mühimi olarakta şimdiki tarz-ı izdivacımızı bir şekl-i akımeğe irca etmek " bkz. İctihât, 4 Temmuz 1328, s. 1534-1538.

(45) İctihât, 18 Temmuz 1329, s.1575-1577.

(46) a.g.d., 30 Mayıs 1329, s.1477-1478.

(47) a.g.d., 1 Ağustos 1327, s. 798-800, Ayrıca bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, a.g.y., s. 74 v.d., Caporal, a.g.y., s. 87 v.d.

c- Türkçülük Akımı ve Kadın

II.Meşrutiyet dönemi Türkçülük düşüncesinde kadın sorunu, ulusal bir dava ve vatanperverlik olarak görülmüş ve bu doğrultuda soruna çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Nitekim kadın sorunu ulusal bir bazda ele alan Halide Edip düşüncelerini şöyle dile getirmiştir : " Bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir ... Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir, onun için kadınlar bu gün hukukumuz diye haykırırken bunu kendileri için değil, vatana yetiştirecekleri evlâda lâzım gelen terbiyeyi verebilmek için olduğunu derhatır etmelidirler."⁽⁴⁸⁾

Türkçüler kadının toplumdaki rolünü ve kimliğini milliyetçilik çerçevesinde sorgularken " kadınların erkeklerin malı, mülkü yada eğlencesi, süsü değil, onlar gibi akıl ve zekalarıyla topluma katkıları olabilecek insanlardır "⁽⁴⁹⁾ düşüncesini ısrarla savunmuşlardır. Bu nedenle çeşitli kadın derneklerin kurulmasına öncülük etmişler " zevk ve şehvet makinesi "⁽⁵⁰⁾ durumuna düşürülmüş kadınları geleneksel yaşam biçiminden kurtarıp bırakmaları, toplumsallaşmaları ve sahip oldukları özgürlükleri genişletmeleri için çeşit-

(48) İnci Enginün, Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, İstanbul : 1978, s.401, Kadın sorunu başlangıçta Selanik'te başlatılan " Yeni Hayat " çerçevesinde Ziya Gökalp ve arkadaşlarınca ele alınmıştır. Bkz. Caporal, a.g.y., s. 92-93.

(49) Enginün, a.g.y., s.403.

(50) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.477-478.

li olanaklar yaratmaya çalışmışlardır.

Bu dönemde kadın sorunu en gerçekçi şekilde " İçti-
mâi İnkılâb " ın bir parçası olarak ele alınmış ve bu doğ-
rultuda yeni bir aile yapısı ünlü Türkçü Ziya Gökalp tarafın-
dan gündeme getirilmiştir. Gökalp, islâmîyet öncesi Türk
aile yapısını inceleyerek " Milli Aile " adını verdiği çe-
kirdek aile yapısını ortaya atmıştır.⁽⁵¹⁾ Buna paralel o-
larak kadınların iktisadi hayata girmesini erkeklerle ay-
nı hukuka sahip olmasını aynı eğitimi alarak aynı meslek-
te çalışmalarını istemiş boşanma, nikâh gibi konularda re-
form yapılması gerektiği üzerinde durmuştur.

Ziya Gökalp'ın ulusal kimlik bağlamında ele aldığı bu
düşünceler İslâmci kesim arasında büyük tepkilerin oluşma-
sına neden olmuştur. İslâmcıların " Taaddüd-û Zevcat " ı
ısrarla savunmaları karşısında ünlü bir fıkıhçı olan Man-
suruzade Sait Bey " Taaddüd-ü Zevcat islâmîyette men'oluna-
bilir " adlı bir dizi makalesiyle konuya açıklık getirmeye
çalışmıştır. Sait Bey, " Taaddüd-û Zevcatın " şeriatın " em-

(51) Gökalp'e göre eski Türkler hem demokrat, hemde feminist
idiler. Aile tek eşli idi. Kadın-Erkek eşitliğine da-
yanmaktaydı. Kadınlar, erkeklerle birlikte savaşta, po-
litik etkinliklerde meclislerde yer alırlardı. Annele-
rin çocuklar üzerinde babalarla eşit velâyet hakları
vardı. Erkekler eşlerine saygılı olmak zorundaydılar.
Bkz. Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s.144 v.d.

Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.440, Ayrıca bkz.

.Alaaddin Korkmaz, Ziya Gökalp Aksiyonu-Meşrutiyet ve
Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri, İstanbul : 1988,
s. 216 v.d., Caporal, a.g.y., s.100.

rü nehyetmediği " ni ileri sürerek hükümetin " bil-Külliye taaddüd-û zevcatı menetmeğe veyahud baz kuyûd ve şurût ile takyid etmeğe selahiyet tâmmesi vardır ... Şeriatı İslâmiyede bu hususta hiç bir mani yoktur, (52) tezini savunmuştur.

Türkçülerin kadın sorununa ilişkin ileri sürdükleri bu düşünceler, liberalleşme eğilimlerini güçlendirmiş ; I.T'nin 1917 yılında Hukuk-u Aile Kararnamesi'ni çıkarmasına yol açmıştır. (53)

3- Kadın Derneklerinin Kurulması

II.Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı kadınları yüzyılların tortulaştırdığı kadın sorunlarını çözebilmek, toplumsal yaşama üretici bir güç olarak katılabilmek ve daha çok hak ve özgürlük elde edebilmek için örgütlenmeye başladılar.

Osmanlı kadın hareketi içerisinde önemli bir yeri olan Fatma Âliye Hanım 1908'de Rumeli'deki askerlere kışlık eibise sağlamak amacıyla Cemiyet-i İmdadiye'yi kurmuştur. (54) Bunun dışında sürekli savaşlar ve toprak kayıpları nedeniyle

(52) İslâm Mecmuası, C.1, S.8, s.280-284 ve İslâm Mecmuası, C.1, S.10, s.320-325, Berkes bu makaleyi Türk Hukuk Tarihi açısından şeriatın sonunu başı olarak değerlendirmektedir. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.440.

(53) Düstur, Tertib-i Sâni, C.9, s.762-781, Evlenme ve Boşanma düzenlemeleri daha sonraki bölümde incelenecektir.

(54) Caporal, a.g.y., s.149.

le adeta göçmenler ülkesi haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda göçmenlere, askerlere ve diğer yoksul halka yardım etmek amacıyla Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908) İttihat ve Terakki Kadın Şubesi (Erkeklerde yer almıştır) (1908), Teali Nisvan Cemiyeti (1908)⁽⁵⁵⁾ Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908), Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1909), Malumat-ı Daniliye Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi (1909)⁽⁵⁶⁾ Esirgeme Derneği (1909) Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1910), Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi (1912), Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1913)⁽⁵⁷⁾ gibi çeşitli dernekler kurulmuştur.

1913 yılından sonra Kadınların oluşturduğu derneklerin daha geniş amaçlara yöneldiği görülmektedir.

(55) Halide Edip'in çalışmalarıyla kurulan cemiyet, ulusal geleneklerden vazgeçmeden "kadınlarımızda seviye-i irfan'ın itilasına" çalışacağını açıklamışlardır. Cemiyete üye olunabilmek için İngilizce bilinmesi koşulu konmuştur. Bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler C.1, s.480.

(56) Melek Hanım'ın girişimleriyle kurulan dernek yerli malı kullanılmasını teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. bkz. y.a.g.y., s.481.

(57) Hayırsever Cemiyetler'in listesi için bkz. y.a.g.y., s. 476 v.d., Ayrıca bkz. Caporal, a.g.y., s.149, Teal-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin kuruluş ve nizamnamesi için bkz. Zafer Toprak, "İttihat ve Terakki ve Teal-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti" Toplum ve Bilim, Güz-43-44 (1988-1989), s.183-189.

Bunların içerisinde Nuriye Ulviye Hanım'ın başkanlığında kurulan ve yoğun olarak hak ve özgürlük kavramlarını sorgulayan Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti (1913) başta gelmektedir. Cemiyet amacınının " Osmanlı Muhiti kadınlığında hayat-ı içtimâî nisvan tanzim ile hayat-ı mesaniyi uyandırmak " olduğunu belirtmiş ve yayın organı olarak Kadınlar Dünyası adlı bir dergi çıkarmıştır.⁽⁵⁸⁾ Ayrıca Cemiyet Kadınların kıyafetlerini düzeltmek, çalışma yaşamına sokmak, sosyal hayatta ikinci plâna iten gelenekleri ortadan kaldırarak özgürlüğünü sağlamak, özel okullar ile çeşitli kültürel etkinliklerle aydınlatmak gibi amaçlar da gütmüştür.⁽⁵⁹⁾ Bunun yanında uzun yıllardan beri özlemi çekilen çağdaş kadın modeline uygun olarak 1914 yılında evlenmelerin nikâh törenleriyle yapılmasını sağlamak için Akd-ı Nikâh Derne -

(58) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.481-482.

(59) Kadınlar Dünyası adlı dergide kadın hareketinin yönü şöyle belirlenmiştir : " Şu dakikada ulum-i içtimâîyye de ispat olunmuş bir kaide vardır. Dünya da en büyük hak " Hakk-ı Hayattır .. " Biz Osmanlı kadınları tekamül nazariyesini bildiğimiz için bu kadar ifrata gitmiyoruz. Lakin Hukuk-ı İnsaniyyemizi olsun istimeye hakkımız yokmudur ? Niçin erkekler bizi sokaklarda taciz etsinler ? Niçin bir kadın namusuyla yaşamak için çalışmaya bırakılmasın ? İşte bizim istediğimiz Hukuk-ı Siyasiyye değil, şimdilik Hukuk-ı insaniyyedir ". Bkz. Köker, a.g.mk., s.1858.

ği'nin kurulduğunu görmekteyiz.⁽⁶⁰⁾

İttihatçılar kadın hareketini savundukları kültür politikalarının bir parçası haline getirerek⁽⁶¹⁾ kadınları ulusal kalkınmada bir nefer olarak kullanmak istemişlerdir. Bu nedenle 1917 yılında Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyyesi adında bir dernek kurulmuştur.⁽⁶²⁾ Cemiyetin amacı: " Kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırmak olarak himaye etmek " olarak belirlenmiştir.⁽⁶³⁾

Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçıların da yardımıyla bir çok kadın derneği kurulmuştur.⁽⁶⁴⁾

4- Kadınların Çalışma Yaşamına Girmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar içinde buldukları eşitsizliğe dayalı sosyal ilişkiler nedeniyle çalışma ya-

(60) İçtihad, 18 Temmuz 1329, s. 1590-1594.

(61) Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, s.481-482.

Cemiyet kamuoyu yaratarak bir telefon şirketine kadın memurların alınmasını sağlamıştır.Bkz.y.a.g.y.,s.482.

(62) Tunaya, Hürriyetin İlânı, s.50., Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile",T.T, C.9, S.34-38, Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s.482., Cemiyetin kurucuları arasında bir tek kadın bile yoktur.

(63) Cemiyetin nizamnamesi için bkz., Toprak,a.g.mk.,S.36-37.

(64) Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli amaçlara yönelik bir çok kadın derneği kurulmuştur. İsimleri ve kuruluş tarihleri için bkz. Caporal, a.g.y., S.150.

şamında aktif olarak yer alamamışlardır.⁽⁶⁵⁾ Fakat XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülke kalkınması için Tanzimat yöneticileri, tüm insan potansiyelinin aktif kullanılması amacıyla 1842'de ebe mektebi, 1858'de Kız Rüşdiyeleri, 1870'de Dar-ül Muallimat (Kız Öğretmen Okulu) ve kız sanayi mektepleri gibi meslek okulları açarak Osmanlı kadınına yavaş yavaş dokuma ve gıda gibi geleneksel işkolları dışında çalışma hayatına sokmuşlardır.⁽⁶⁶⁾

Bunun yanında özellikle XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı girişimcilerin, imparatorluğun bazı yörelerinde yoğun olarak çeşitli sanayi işkollarında fabrikalar açmaları, Osmanlı toplumunda geleneksel işkolları dışında çalışan kadın sayısının giderek artmasına yol açmıştır.⁽⁶⁷⁾

(65) Yalnızca kadınlar kırsal kesimde tarımsal üretimde ve sınırlı olarak geleneksel el tezgahlarında çalışmışlardır. Bkz. Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", s.862 v.d., Ayrıca bkz. Caporal, a.g.y., s.136.

(66) Köker, a.g.mk., s.1858, XIX.yüzyılın sonlarında kadınların eğitimden geçirilerek meslek sahibi yapılması yoğun olarak tartışılmıştır. Nitekim Şemsettin Sami, kadınların terziilik, doktorluk, eczacılık, tezgâhtarlık gibi meslekleri erkeklerden daha iyi yapabileceklerini belirtmiştir. Bkz. Şemsettin Sami, a.g.y., s.27 v.d.

(67) Şehmus Güzel, "1908 Kadınları" T.T.,C.2, S.7(1984), S.8, 1897'de İstanbul'da bulunan kibrit fabrikasının 201 işçisinden 121'i kadın ve kız işçidir. Bkz. Erişçi, a.g.y., S.7

Çoğunlukla dokuma iş kolunda çalıştırılan bu kadınlar⁽⁶⁸⁾ zamanla bilinçlenerek toplumsal olayların içerisinde yer almaya başlamışlardır. Nitekim 23/24 Temmuz 1908 yılında "hürriyet" in ilan edilmesinden kısa bir süre sonra işçilerin greve gitmeleri, kadın işçileri de harekete geçirmiştir. Kadın işçiler bu grevlerde ön saflarda yer alarak kötü çalışma koşullarının düzeltilmesini ve ücretlerin yükseltilmesini talep etmeye başlamışlardır.⁽⁶⁹⁾

Kadınların çalışma yaşamında karşılaştığı olumsuz koşullar, Tatil-i Eşgal Kanunu 1909'da Meclis-i Mebusan'da görüşülürken Vartkes Efendi tarafından da isyancı bir tavırla dile getirilmiştir: " Bazı yerlerde kadınlar bile çalışıyor. Hatta hamile oldukları vakit bile, erkekler gibi, on, oniki saat çalışmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Çocukları(nı), evlerini terkederek mütemadiyen çalışıyorlar. On, oniki yaşında kız çocukları bile gidip çalışıyorlar "⁽⁷⁰⁾

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma yaşamında "kadın işçi" olgusu meclis-i mebusan'da yapılan konuşmalarla giderek belirginleşmiştir. Nitekim Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey 20 Aralık 1910 yılında meclis'e "müessesât-ı sınaıyyede çocukların ve kadınların çalıştırılması" adlı bir layiha su narak kız ve erkek çocuklar ile kadınların sanayide, taş ve maden ocaklarında çalışma koşullarının düzeltilmesi gerektiğini

(68) XX.yüzyılın başında Uşak'ta 1200 dokuma tezgahında 6000 kadın işçi çalıştırılmıştır. Bkz. Güzel, "1908 Kadınları" s.8.

(69) 1908 yılında 70 ile 75 bin arasında kadın işçinin bulunduğu ileri sürülmüştür. Bkz. y.a.g.mk., S.9

(70) Ökçün, Ta'tili Eşgal Kanunu, S.36.

açıklamıştır.⁽⁷¹⁾ Kanunlaşamayan bu layihâda kız ve erkek çocuklar ile kadınların sanayide, taş ve maden ocaklarında çalışmaya başlama yaşlarını, sağlıkları açısından uygun düşecek işleri, çalışma koşullarını, günlük çalışma süresini, hafta tatillerini ve sağlıklarını gözetecek konulara yer verilmiştir.⁽⁷²⁾ Böylece kadınlar sosyal politika önlemlerinden uzak, işverenlerin katı tutumlarına bağlı olarak çalışmaya devam etmişlerdir.

Diğer yandan kadınlar Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheye giden erkeklerin yerine toplumsal yaşama daha aktif olarak katılmaya başlamışlardır. Nitekim İttihatçılar 1915 yılında kadınlar için zorunlu hizmet kanunu çıkararak kadınların cephe gerisinde çalıştırılmalarını sağlamıştır.⁽⁷³⁾ Bu girişim yanında çeşitli fabrika ve tezgahlarda işçi sayısı artırılarak üretim fazlalaştırılmaya çalışılmıştır. 1916 yılında da istihlâk-ı Milli kadınlar cemiyeti'nin çalışmalarına hız verilerek cemiyetteki terzi kadınlarının yardımıyla askerlerin ihtiyaç duyduğu elbiseler

(71) Zafer Toprak, "Sosyal politika tarihimizin ilk önlemler paketi : Müessesât-ı Sinaiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)", Toplum ve Bilim, Güz.27 (1984), s.231.

(72) Layihanın maddeleri için bkz. y.a.g.mk., s.233-237.

(73) Köker, a.g.mk., s.1858, Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın", s.871.

dikilmeye başlanmıştır. (74)

Birinci Dünya Savaşı sırasında bu konudaki en büyük dönüşümlerden birisi Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslâmiyesi'nin kurularak ekonominin ihtiyaç duyduğu kadın ve kız çocuğu işgücünün sağlanılmaya çalışılması olmuştur. (75) Ayrıca bu cemiyetin aracılığıyla çeşitli alanlarda istihdam edilmek üzere kadın işçi taburu kurulmuş ve işçi kadınların çalışma alanları genişletilmiştir. (76) Bunun yanında savaş sırasında eğitilmiş kadınların çeşitli devlet kurumlarında çalıştırılması ve bu uygulamanın giderek yaygınlaştırılması sonucu, kadınların gerek çalışma hayatındaki etkinlikleri gerekse ekonomi alanındaki etkinlikleri gözle görülür bir şekilde artmıştır. (77)

Tüm bunlara rağmen kadınların ~~yoğun~~ olarak çalışma yaşamına girmesi ve çeşitli sosyal politika önlemlerin alınarak durumlarının iyileştirilmesi ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleşecektir.

(74) Adana'da Cemal Paşa'nın emriyle kadın işçi sayısı artırılmıştır. Bkz. Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", s.871.

(75) Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler Milli Aile", S.34.

(76) Kadın işçi Taburu özellikle temizlik işlerinde çalıştırılmıştır. Bkz.y.a.g.mk., s.55.

(77) Capural, a.g.y., s.140., Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın" s.872.

5- Özel Yaşamın Düzenlenmesi

a- Evlenme

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'la birlikte birçok alanlara ilişkin kanunların Avrupa'dan alınmış olmasına rağmen, medeni hukukun İslam hukukuna dayandırılarak sürdürülmesi bir takım düzensizliklerin meydana gelmesine yol açmıştır. Bu düzensizliklerin ortadan kaldırılması için Cevdet Paşa'nın öncülüğünde Hanefi mezhebi ilkeleri doğrultusunda mecelle hazırlanmıştır. Fakat mecelle'de kişi hukuku, aile hukuku ve miras hukuku gibi medeni hukukun temel kısımlarına yer verilmemiştir. (78)

Tanzimat'tan sonra evlenme konusu ilk defa resmi olarak 2 Eylül 1881 tarihli Sicilli Nüfus Nizamnamesinde ele alınmıştır. Bu nizamnamenin 33.maddesine göre evlenecek müslümanlar şer'îye mahkemesinden, gayri müslimler ise kendi dini reislerinden İzinname alacaklardır. (79) 1914 yılında da çıkarılan bir geçici yasa ile izin almadan evlenen kişilere bir aydan altı aya kadar, evliliği onaylayan kişilere de iki

(78) Üçok-Mumcu, a.g.y., s.326-327, Şerafettin Turan'a göre 1841 yılında yayınlanan bir fermanla velisi tarafından izin verilmeyen yetişkin kızların ve dul kadınlara kadı izniyle evlenmesine izin verilmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi", İş ve Düşünce, Ş.182 (1956) Ş.14.

(79) Halil Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, 2.b, Konya 1988, s.287-288.

aydan bir yıla kadar hapis cezaları verileceği açıklanmıştır. (80)

Bu cezai önlemlere rağmen evlenme ve boşanmaların sistimli bir şekilde yürütülememesi, Osmanlı toplumunda sosyal ve ekonomik koşulların değişmesi ve gelişmesi, kadının toplumsallaştırılması sorunu gibi nedenler aile hukukunun bir düzene sokulmasını zorunlu kılmıştır. (81) Bu amaçla Meclis-i Mebusan'da bir " Kanun-ı Meden-i Komisyon " u oluşturulmuştur. (82) Komisyon tasarısını müslüman halkın evlenme ve boşanması dört sunni mezhebin ilkeleri doğrultusunda, gayri müslim halkın evlenme ve boşanması ise kendi dini ilkelerine göre hazırlanmıştı. Taslak meclis'te tartışıldıktan sonra 12 Kasım 1917 günü kabul edilerek " Hukuk-ı Aile Kararnamesi " adı altında yürürlüğe girmiştir. (83)

(80) Düstur, Tertib-i Sâni, C.6, s.316

(81) Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s.291., Caporal, a.g.y., s.120 v.d., Halil Mentеше, Hukuk-u Aile Kararnamesinin Şer'i mahkemeleri ilga etmek ve patrikanelerin imtiyazlarını savaş koşullarından yararlanarak kaldırmak için hazırlandığını belirtmiştir. Bkz. Halil Mentеше'nin Anıları, s.227.

(82) Halil Mentеше'nin Anıları, s.227.

(83) Düstur, Tertib-i Sâni, C.9, s.762-781., Kararname iki kitap ve 157 maddeden meydana gelmiştir. Birinci kitap münakanât (evlenme), ikinci kitapta müfarakat (boşanma) hakkındadır. Bkz., y.a.g.y., s.762-781.

Kararnamenin başlangıç kısmında " nişanlanmakla veya vaad ile nikah mün'akid olmaz "(84) hükmüne yer verilerek islam dünyasında ilk defa nişanlanmaya hukuki bir özellik kazandırılmıştır.

Kararname'nin getirdiği büyük yeniliklerden birisi de " ehliyet-i nikah " alanında olmuştur. İlk defa olarak evlenmenin gerçekleşebilmesi için erkeğin 18, kadının 17 yaşını doldurması zorunlu kılınmış, yaşları uygun olmayan tarafların ise hakimın iznine bağlı olarak evlenebilecekleri açıklanmıştır.(85)

Evlenecek kişilere evlenme izninin verilebilmesi için eşlerin bazı bürokratik işlemleri yerine getirmesi gerekiyordu.(86) Şöyle ki ; evlenecek erkek ve kadın oturdukları ma-

(84) (Hukuk-ı Aile Kararnamesi. 1.madde) Bkz. Düstur, Tertib-i Sâmi, C.9, s.792. Nişanın çeşitli nedenlerden ötürü bozulması halinde ise erkeğin " mehre mahsusen " verdiği şeylerin geri verileceği, ayrıca karşılıklı verilen armağanlara da hibe hükümlerinin uygulanacağı belirtilmiştir. (HAK, 2.madde), Bkz. y.a.g.y., s.792. Bu hüküm gayri müslimlere ait drahomada da geçerli olmuştur.(HAK, 3.madde). Bkz. y.a.g.y., s.792.

(85) HAK, 4.ve 5.maddeler, bkz. y.a.g.y., s.792. Kararname'nin 7.maddesinde de " on iki yaşını itmam etmemiş olan sagir ile dokuz yaşını itmam etmemiş olan sagire hiç bir kimse tarafından tezviç edilemez " hükmü getirilmiştir (HAK. 7.madde). y.a.g.y., s.793. Ayrıca zorunlu olmadıkça akıl hastalarının evlenmesine izin verilmemiş, zorunluluk halinde ise hakimın iznine bağlı olarak akıl hastalarının velileri tarafından evlendirilmesine izin verilmiştir(HAK. 9.madde). Bkz. y.a.g.y., s.763.

(86) Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallik Muamelat-ı idariye Hakkında Nizamname, 1 ve 2. maddeler, Bkz. Takvim-i Vekayi, 1 Kanun-ı Sâni, 1324.

hallerinin ya da köyün ihtiyar heyetine başvurarak evlenmek istediklerini bildirecekler. İhtiyar heyeti erkek ve kadının durumunu inceledikten sonra hazırladığı bir belgeyi onlara verecekti. Evlenmek isteyen kişiler ihtiyar heyetinden aldıkları belgeyi buldukları yerin mahkemesine sunarlar. Mahkeme ihtiyar heyetinin hazırlamış olduğu belgeyi inceleyerek evlenmeye engel bir halin olup olmadığını saptar. Şayet, evlenmeye engel bir hal olur ise bunu kadına ve erkeğe bildirir. Evlenecekler çiftler bu konudaki itirazlarını mahkemeye iletirler. Mahkeme itirazları kabul ederse evlenmelerine izin verir.

Karaname'de evlenmelerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi için hakimin veya naibin huzurunda yapılması koşulu getirilmiştir. " Esnây-ı akitte hâtip ve mahtubeden birinin ikametgâhı bulunan kaza hakimi veya bunun iziiname-i mahsus ile mezun kıldığı naib hazır bulunup akitnameyi tanzim ve tescil eder." (87)

Evlenme işlemi ya mahkeme huzurunda ya da mahkeme dışında evlenecek kişilerin saptadığı yerde yapılır. Evlenme işlemi mahkeme dışında yapılıyor ise mahkemenin bu konuda yetki verdiği resmi görevliler (öğretmenler, nüfus memurları, muhtarlar) tarafından iki şahidin huzurunda yapılacağı belirtilmiştir.

Evlenme işlemi sonunda iki nüsha olarak düzenlenen evlenme akitnamelerinden biri sicil dosyasına diğeri ise nüfus

(87) HAK, 37.madde, bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.9., s.766.

idaresine gönderilecektir. (88)

Kararname, Birinci Dünyü Savaşı sırasında tartışmaya açılan çok kadınla evlenme (taaddüd-i Zevcat) konusunda köklü değişiklikler getirmiştir. Çok kadınla evlenmeyi olduğu gibi kabul etmiştir. " Menkûha veya mu'tedde olarak dört zevcesi bulunan kimsenin diğer bir kadınla izdivacı memnudur. (89) Diğer yandan kararnamede kadının evlenme öncesinde kocasının başka bir kadınla evlenmemesi ve evlendiği takdirde kendisi veya ikinci kadının boşanması gerektiği koşulunu öne sürebileceği belirtilmiştir. (90)

b- Boşanma

Osmanlı İmparatorluğu'nda evlenmelere çoğunlukla erkeğin iradesiyle, bazende karı-kocanın karşılıklı anlaşmasıyla son verildiğini görmekteyiz. Bazı hukuksal sorunlara çözüm getirmek amacıyla hazırlanan mecelle'de de (1869-1876) diğer aile hukuku konularında olduğu gibi boşanmaya da yer verilmemiştir.

(88) Hukuk-ı Aile Kararnamesine Müteallik Muamelât-ı idâriye Hakkında Nizamname, bkz, Takvim-i Vekâyi, 1 Kanun-ı Sâni, 1324, Gayr-i müslimlerin evlenmeleri ise kendi dinleri çerçevesi içinde " ruhani memur " eliyle yapılacağı belirtilmiştir. " Runani Memur " un evlenmeyi en geç 24 saat önceden mahalli mahkemeye bildirmesi zorunluluğu getirilmiştir. Mahkeme bildirilen gün ve saatte nikahın yapılacağı yere memur göndererek evlenmenin özel deftere kaydedilmesinin sağlanması istenmiştir. (HAK, 40.ve 43.maddeler).Bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.9, s.766-767.

(89) HAK. 14.madde, bkz. y.a.g.y., s.763.

(90) HAK. 38.madde, bkz. y.a.g.y., s.766.

Ancak XIX.yüzyılın sonlarına doğru çıkarılan bazı nizamname ve kararnamelerle erkeğin karısını boşaması halinde, imamlar ve ruhani reislerin bunu bir yazıyla belediyeye ve Nüfus Müdürlüğü'ne bildirmesi gerekiyordu.⁽⁹¹⁾ 1914 yılında ise Nüfus Kanunu ile kocanın iki tanık gözetiminde bir ilmuhaber hazırlaması ve bunu tanıklarla birlikte imam ve muhtarra onaylattıktan sonra nüfus idaresine vermesi zorunluluğu getirilmişti.⁽⁹²⁾

HAK. ile kadına boşanma konusunda bazı haklar tanındı. Kararnamede boşanma hakkı temelde erkeğe verilmişti.⁽⁹³⁾ Boşanma da karı-koca uyuşmazlığa düşmüşlerse kocanın yeminli sözleri dikkate alınacaktı.⁽⁹⁴⁾

Diğer yandan erkek karısını boşadıktan sonra "iddet" süresi içerisinde sözünü geri alması halinde evliliğin devam edebileceği ve bu konuda kadının rızasına ve erkeğin yeni bir "mehr" ödemesine gerek olmadığı vurgulanmıştır.⁽⁹⁵⁾

(91) Halil Cin, Eski Hukumuzda Boşanma, 2.b, Konya : 1988, s.123.

(92) Y.a.g.y., s.124.

(93) HAK, 102.madde, bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, c.9,s.774. Erkeğin sarhoşluk ve korku etkisiyle boşanmak için söylediği sözler geçerli sayılmamıştır (HAK 104. ve 105. madde). Bkz. y.a.g.y.,s.774.

(94) HAK. 109 madde, bkz. y.a.g.s.774.

(95) HAK. 112. ve 113 maddeler, bkz. y.a.g.y.s.775.

Kararnamede erkeğe açık olarak boşanma hakkı verilirken çeşitli durumlarda kadına da boşanma hakkı tanınmıştır. Kocanın cinsel ilişkiye girmesini engelleyici bazı hastalık ve fizyolojik eksikliklerinin olması,⁽⁹⁶⁾ cüzzam ve zuhrevi hastalıklar ile birlikte yaşamayı olanaklı kılmayan " illetlerden " birine nikahtan sonra yakalanma,⁽⁹⁷⁾ evlilikten sonra akıl hastası olma,⁽⁹⁸⁾ kocanın eşinden ayrılarak evinden uzaklaşması ve gittiği yerin bilinmemesi,⁽⁹⁹⁾ kocanın eşine geçimini sağlayacak maddi desteği sağlamaması⁽¹⁰⁰⁾ ve geçimsizlik durumlarında⁽¹⁰¹⁾ kadına boşanma isteğinde bulunma hakkı tanınmıştır.

(96) HAK, 119.madde, bkz. y.a.g.y., s.776.

(97) HAK, 122.madde, bkz.,y.a.g.y., s.776.

(98) HAK, 123.madde, bkz. y.a.g.y., s.777.

(99) HAK, 127.madde, bkz. y.a.g.y., s.777.

(100) HAK, 126.madde, bkz. y.a.g.y., s.777. Ayrıca 1917 yılında yayınlanan Zevcin Guyüb-u Beytinde Nafakanın Ta'zzür Tahsili Halinde Zevcenin Fesh-i Nikâh-ı Talebe Selahiyeti Hakkında adlı İrade-i Seniye'de de nafaka konusuna çözüm getirilmiştir. Bkz. Takvim-i Vekayi, 30 Teşrin-i Evvel 1333.

(101) HAK. 130.madde, bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.9., s.777. Kararname'de eşler arasındaki geçimsizlikten dolayı eşlerden biri mahkemeye başvurması halinde hakim ailelerden birer hakim tayin ederek bir aile meclis'inin oluşturulmasını sağlar. Aile meclisi tarafları dinleyerek uzlaştırmaya çalışır. Uzlaştırma olanaklı olmadığı takdirde koca hatalı ise boşanmaya karar verilir. Kadın hatalı ise, kadınların " mehrin " tamamı veya bir kısmını kocaya bırakması karşılığında boşanma işlemi yapılır.

Kararnamede hristiyan t.eba'nın boşanmasına ilişkin hükümler daha farklıdır. Taraflardan birinin zinası diğeri- ne boşanma davası açma hakkı tanımıştır. (102) Öte yandan akıl hastalığı, (103) eşlerden birinin âdi bir suçtan 5 yıldan fazla cezaya çarptırılması, (104) kaybolması, (105) terk etmesi, (106) hastalığa yakalanması (107) ve eşlerden birinin diğeri- nin yaşamını tehlikeye sokacak eylemlerde bulunması (108) boşanmayı gerektiren nedenler olarak sıralanmıştır. Müslüman kesimde olduğu gibi hristiyan kesimde de boşanma öncesi uzlaştırma öngörülmüş, uzlaştırmanın başarılı olmaması halinde kurallara göre boşanma davasına başvurulması öngörülmüştür. (109)

Kararname, Osmanlı Devleti'ndeki müslüman ve gayri müslimler kesimleri ayrı ayrı ele almış, bu toplumların medeni haklarını güvence altına almıştı. Evlenmenin siyasal otorite temsilcisinin onayına bağlanması, kadınlara belirli ölçülerde boşanma hakkının tanınması, çok eşliliğe bazı kısıtlayıcı koşulların getirilmesi, kararnamenin getirdiği yenilikler olmuştur. Dolayısıyla Mondros Mütarekesinden sonra siyasal iktidara gelenler yenilmişliğin hincını İ.T'den almaya çalışarak, İ.T'nin yaptığı yenilikleri kötileyici bir politika izlemişlerdi. Bu nedenle İslamcılar kararnamenin

(102) HAK, 132.madde, bkz. y.a.g.y., s.778.

(103) HAK, 132/2 madde,

(104) HAK, 132/3.madde,

(105) HAK, 132/4.madde,

(106) HAK, 132/5.madde,

(107) HAK, 132/6.madde,

(108) HAK, 135.madde, bkz. y.a.g.y., s.779.

(109) HAK, 136.madde, bkz. y.a.g.y., s.779.

ruhunun şeriata aykırı olduğunu öne sürerek şiddetle eleştirmişler, gayri müslim din başkanları da bazı yetkilerinin kalkmasından dolayı kararnameden memnun kalmamışlardır. İstanbul'un işgal edilmesinden sonra islamcı ve azınlıkların dini liderlerin zorlamasıyla kararname 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırılmıştır. (110)

HAK, kısmî bazı yenilikler getirmesine rağmen Türk kadınının çağdaş hukuka kavuşturulmasını sağlayan Medeni Kanuna (1926) zemin hazırlanması açısından önemli bir yere sahip olmuştur.

(110) Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s.305.

IV. BÖLÜM

EKONOMİK ALANDA YAPILAN REFORM HAREKETLERİ

A- YENİ BİR EKONOMİK DÜZEN ARAYIŞI

1- İslamcılık Akımı ve Ekonomi

II. Meşrutiyet döneminde tüm düşünce akımlarının sıkça sordukları " Bu Devlet Nasıl Kurtarılır ? " sorusuna İslamcılar, toplumun İslamlaşmasıyla mümkün olabileceği yanıtını vermişlerdi. Bu nedenle toplumun gerçek kurtuluşunun sağlanabilmesi için öncelikle ekonomik geri kalmışlığın yenilmesi gerektiğini belirtmişler ve bu konuda kapitülasyonlara karşı adeta savaş açmışlardır : " Biçare Osmanlılar, herşeyden terâkki ve teâli etmek istedikleri şüphesizdir. Bilhas- sa bugün meşrutiyet ile de idâre olunur, istemek kabil de- ğil, lakin ne çâre ortalıkta o menhus kapitülasyon var."(1)

(1) Sırât-ı Müstakim, 25 Ağustos 1327, S.16 Osmanlılar kapi- tülasyonlar karşısında "idama mahkum, her nevî tahkira- ta ma'ruz ve her türlü haysiyet ve hukuk-ı insaniye ve hayvaniyeden mahrum millet" olarak tanımlanmıştır. Bkz. a.g.d., 25 Ağustos 1327.

İslamcılar, kapitülasyonların yanında ekonomik geri kalmışlıkta azınlık tüccarların da önemli bir yer tuttuğu tezini işlemişler ve bunların milletin kanını emen sülükler olarak nitelendirmişlerdir : "İslâmlar o kadar elim zincir-i esaretle bağlıdırlar ki mazallâh siyasi esarettin daha beterdur. Bugün Yemen'in en ücra köşelerinde, Anadolu'nun her bucağında, İstanbul'un her köşesinde milletimizin kanını emen hayatını kemiren müthiş sülükler vardır * Gayr-i müslim bakalları. "(2)

Bu değerlendirmelerin ışığında devletin " hiç şüphesiz bir istila-yı askeri ile değil, belki bir istila-yı ilmi ve iktisadi " ile son bulabileceği (3) açıklanarak Osmanlı milletinin zaman geçirilmeden iktisadi esarettten kurtarılması gerektiğini vurgulamışlardır.(4) Dolayısıyla her alanda olduğu gibi bu alanda da islamcılar Asr-ı Saadet Mit'ini kullanarak İslamcı ekonomik görüşün kaynaklarını göstermeye çalışmışlardır. İslam dininin çalışmayı ve kazanmayı emrettiğini belirterek ekonomik " ahlakiyatı " islam kaynaklarından

(2) Sebil-ür Reşad, 20 Haziran 1328, s.277-278., Diğer bütün islam ülkelerinin kara parçalarının da yabancı demiryolu ve telgraf kumpanyalarının, denizlerinin de seyr-i sefain şirketlerinin denetimi altında olduğu vurgulanmıştır. Bkz., Sırat-ı Müstakim, 11 Şubat 1335, s.403.

(3) Sebil-ür Reşad, 26 Temmuz 1328, s.420-422.

(4) a.g.d., 20 Haziran 1328, s.278.

yararlanarak sistemleştirmeye çalışmışlardır.(5)

Osmanlı ekonomisinin batının boyunduruğundan kurtarılmasını " hayat-memat " sorunu olarak ele alan İslamcılar, hükümetin bu konuda yoğun bir çaba gösteremeyeceğini belirterek bireysel çalışmaların öne çıkarılması gerektiğini açıklamışlardır : " Her ne gibi muamelede olursa olsun ecnebi tarafından bir kefalet talep olunacağı zaman " kefilin Osmanlı tebasından olması koşulunun ileri sürülmesi tavsiye edilmiştir.(6)

Balkan savaşlarının neden olduğu mezalim, yitirilen topraklar, Osmanlı toplumunda müslüman, müslüman olmayan arasında derin bir uçurum yaratmıştı. Artık ulusların hoşgörüsü, uyum temeli üzerine kurulu birlikteliği gitmiş, yerini dayanışma ve komşu " zenofobisi " almıştı.

Bu koşullar altında İslamcıların ekonomik kalkınmada en çok üzerinde durdukları konu ekonominin azınlık tüccarların elinden kurtarılması olmuştur: Müslümanlar, Türkler ticareti ellerine geçirmeli; fabrikalar, şirketler, bankalar kurmalıdırlar. Bunun için öncelikle yapılması gereken her mahalleyi, köyü, kasabayı bu teliflerden kurtarmalı ; yani her mahallede, köyde, kasabada şimdilik birer bakkal dükkana-

(5) Ortaya çıkan ekonomik ahlâkıyatı kapitalizmin yarattığı eşitsizliklere çözüm olarak önermişler ve giderek İslamlığı hem kapitalizme hem de sosyalizme alternatif olarak göstermişlerdir. Bkz., Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 457-458.

(6) Sırât-ı Müstakim, 25 Ağustos, S.17.

ni (7) açılmalıdır.

Bunun yanında ekonomik yönden güçlü olan mahallelerde de ortak sermayelerle büyük ticarethaneler ve mağazalar açılması ve tüm müslüman halkın buralarda alış-veriş etmesi zorunluluğu düşüncesi ortaya atılmıştır.(8) Bu düşüncenin eyleme dökülüp en ücra köylere kadar götürülmesi için, köylerdeki imamların, ağaların, öğretmenlerin öncülük etmesi gerektiği üzerinde durulmuş böylece düşüncenin tabana yayılmasına çalışılmıştır.(9)

Bu ortamda " dindaşlar ve millettaşlar " arasında toplumsal kurtuluşun sağlanabilmesi için " milli bir iktisat ve servet te'sis, milli bir istihlâk ve istihsal, milli ihzâ ve itâ " oluşturmanın zorunlulukları üzerinde durulmuştur.(10) Bu politikanın doğrultusunda yerli malların kullanılması ve sermayenin ülke içerisinde bırakılması ısrarla savunulmuştur.(11)

İslamcılar, iktisadi uyanışı islami platformda güçlü bir ideolojik silaha dönüştürmüşlerdir. 1913-1914 yıllarında Osmanlı Rum vatandaşlarınının Balkan savaşları sırasında Yunan Hükümetine yaptıkları yardımlar nedeniyle Rum tüccarlar ve malları boykot edilmiştir. Boykot eyleminde yayımlanan bildirilere göre alış-verişin Rumların elinde olduğu ve

(7) Sebil-ür Reşâd, 27 Haziran 1328, s.291-292.

(8) a.g.d., 27 Haziran 1328, s.292.

(9) a.g.d., 1 Ağustos 1329, s.370-371.

(10)a.g.d., 4 Nisan 1329, s.99-100.

(11)a.g.d., 15 Ağustos 1329, s.420-423.

böylece " zavallı, şaşkın ve gafil müslümanların " kendi elleriyle Yunanistan'ın topunu, tüfeğini, zırhlısını finanse ettiği görüşü işlenmiştir. (12)

Boykotun gerek dışarıya karşı gerekse içeride yabancı sermaye ile ittifak halinde olan azınlık tüccarlarına karşı bir tepki ve iktisadi bağımsızlık amacı ile yapıldığı görülmektedir.

İslamcıların ekonomik kalkınmada önemle üzerinde durdukları bir diğer nokta da tarım olmuştur. Anadolu'nun baştan başa " Köy denilen köstebek yuvalarından " oluştuğu vurgulanmış, köylülerin memur tahakümü (13) ve " muhtekirlerin pençeleri " altında gün geçtikçe daha çok ezildiğini belirterek buralara " fenni heyetler ve bilhassa ziraat he'yetleri " gönderilerek kalkındırılması istenmiştir. (14) Ayrıca tarımsal eğitime ağırlık verilerek köylülere rehberlik edecek öğretmenlerin yetiştirilmesi önerilmiştir. (15)

İslamcılar, ekonomik dışa bağımlılığa son verilmesi ve bağımsız bir ekonomik yapının oluşturulması düşünceleriyle I.T'nin 1913 yılından sonra uygulamaya soktuğu Milli İktisadi

(12) Müslümanlara yapılan çağrıda şu satırlara yer verilmiştir : " Yunan'ın gemilerinden silahlarından birçoğunu biz aldık ... kendi memleketimizin üzerine düşman bayraklarını, biz kendi ellerimizle dikmiş olduk. " Bkz. Zafer Toprak, " İslam ve İktisat:1913-1914 Müslüman Boykotajı ", Toplum ve Bilim, Bahar : 29-30(1985),s.186.

(13) Sebil-ür Reşad, Teşrin-i Evvel 1328, s.131.

(14) M.Şemsettin, a.g.y., s.254.

(15) Askerlerin ziraat mekteplerine, numüne tarlalarına, ziraat tedris edilen mekteplere gönderilerek hizmet etmeleri istenmiştir.Bkz.Sırât-ı Müstakim, 23 Kanun-ı Evvel 1326, s.296.

tisat politikasına sıcak bakmışlardır.

2- Batıcılık Akımı ve Ekonomi

" Hürriyet-i hakikiyenin temelleri hürriyet-i iktisadiyedir : yani servet-i milliyedir "(16) düsturundan nareket eden batıcılar, ekonominin dışa bağımlılıktan kurtarılması sorununu gelişmenin temel anahtarı saymışlardır. Bu nedenle ekonomiyi tarihsel bir perspektiften ele alarak geri kalmışlığın nedenlerini şu noktalar üzerinde yoğunlaştırmışlardır : İmparatorluğun Türkleri hem adalete hem teşebbüsüzlüğe yöneltmiştir. Askerlik, memur hayatı, nüfusun azalması, iktisadi yaşamın " zekasız " sahipsiz, tahsilsiz kalması, Avrupa iktisadiyesinin memlekete " hulûl ve istilâsı ", gayri müslim unsurların yaşamsal iktisadi alanlara yönelmiş olması iktisadi hayatın sönmesine neden olmuştur.(17)

Batıcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve teknolojik kalkınması için kendi düşünce sistematiikleri içerisinde yeni öneriler getirmişlerdir. Galip Haldun, yabancı sermayeye karşı tavır alarak " milli sermayeler " oluşturulmasını önermiş ve " memleketimizde kendi sermayemizle yapılacak pekçok işler " olduğunu savunarak Avrupa sermayesinin bunlara el atması halinde bazı şeylerin " milli hislerini " kaybedeceğini açıklamıştır. Dolayısıyla hâliçte vapur işletmek ya da tramvay kumpanyası kurmak gibi işlerin yaban-

(16) İctihad, 30 Mayıs 1329, s.1478.

(17) a.g.d., 28 Teşrin-i Sâni 1329, s.1812.

ci sermayeye bırakılmamasını savunmuştur. (18)

Baticılar, teknolojik gelişmenin sağlanması için "fünun ve sanayi öğrenme" zorunluluğu üzerinde durmuşlardır. Bunun için Avrupa ve Amerika'nın büyük sanayi merkezlerine öğrenci ve çırak gönderilerek bu öğrencilerin " Fabrika tesisinde, makine imâlinde, demir ve kömür ma'denleri işletmesinde, demir alât ve edavat imâlinde " eğitim görmelerini önermişlerdir. (19) Yurt dışına gönderilecek öğrencilerin belli bir sistem ve disiplin içerisinde gerçekleştirilmesi için 30 üyeden oluşan bir derneğin kurulmasını istemişlerdir. Bu derneğin temel amacının " para ile fakara, çalışkan çocuklarını keza tahsil-i sanat için Avrupa'ya veya Amerika'ya hatta Japonya'ya gönderilmesi " olduğu belirtilmiştir. Diğer yandan dernek yurt dışına öğrenci göndermeden önce, çeşitli kentlerde araştırmalar yaparak bilgi toplayacak, çeşitli acentelerle, derneklerle ilişkiye geçecek kitap, dergi broşür toplayarak çalışmalara alt yapı hazırlayacaktı. (20)

Baticılar da islamcılar gibi fabrikalar açarak tüm Osmanlıların yerli malı kullanılmasını teşvik edilmesini (21) ve ticaretin inceliklerinin öğrenilerek müşterilerin memnun edilmesini istemişlerdir. (22)

(18) a.g.d., 1 Haziran 1328, s.1111-1113. Valip Haldun aynı yazısında " Avrupa sermayesine hiç ihtiyaç yoktur yolunda bir iddia-ı cahilanede bulunmayacağımız gibi buna düşman olacak derecede hayalperest bir vatanperver dahi değiliz " der.

(19) a.g.d., 18 Temmuz 1329, s.1583

(20) a.g.d., 18 Temmuz 1329, s.1587.

(21) a.g.d., 7 Mart 1329, s.1261-1264.

(22) a.g.d., 25 Nisan 1329., s.1365-1368.

Ayrıca ekonomik kalkınmanın önemli bir yanını oluşturan tarımsal gelişmenin sağlanması için " saz ve kamıştan kulübelerde hatta mağaralarda yaşayan, paçavralara bürünmüş aç sefil, sıksa ve hasta insan sürülerinin "(23) modernleştirilmesini zorunlu görmüşlerdir. Batıcılar " bizler artık Türkiye'nin istikbâlini ne semalarda, ne ufuklarda, ne bulutlarda arayacağız ; ancak onu köylerimizin servetinde a-kibet-i bedeniye ve fikriyesinde arayacağız. "(24) diyerek köylünün refahının arttırılmasını kalkınmanın baş koşulu saymışlardır. Batıcılar bu anlayışla Anadolu köylüsünü ele almışlar ve köylünün ilkel tarım koşullarından kurtarılacak modern araçlarla donatılmasını istemişlerdir.(25)

Abdullah Cevdet bu çalışmalarını " Anadolu'yu fetih " olarak algılamış ve bu çalışmaların kan ve alın teri değil, "beyin teri" dökülerek yapılmasını belirtmiştir. Ayrıca çeşitli göçler sonucu Rumeli vilayetlerinden İstanbul'a gelen memurların kısa bir eğitimden geçirilerek köylere gönderilmesini önermişler, diğer yandan köylülerin mütegalibenin zulmünden kurtarılmasını hükümetten istemişlerdir.(26)

Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yandan Avrupalı devletler seviyesine çıkarma çabası, diğer yandan Avrupa'nın ekonomik boyunduruğundan kurtarılması uğraşı batıcı-

(23) Haşim Nihad, Türkiye için : Necât ve I'tilâyolları, Dersaadet, 1330.

(24) İçtihad, 7 Mart 1329, s.1313-1315.

(25) Tüccarzade İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, Dersaadet : 1330, s.38.

(26) İçtihad, 25 Nisan 1325, s.1362-1365.

ların temel amacı olmuştur.

3- Türkçülük Akımı ve Ekonomi

Osmanlı İmparatorluğu'nda " hürriyet " in ilanı (1908) ile birlikte liberalizm, geniş bir yelpazede kullanılmaya başlanmıştır. Toplumun " serbesti " kavramı doğrultusunda yönlendirilme isteğine paralel olarak liberalizm de Prens Sabahattin'in " Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet " çî grubu ile Mehmet Cavit Bey ve dergisince(ulum-u iktisadiyye ve içtimaiyye mecmuası) sistematize edilerek sıkça dile getirilmiştir.(27)

Yıllardan beri yabancı sermaye ile işbirliği içinde olan ve ekonomiye ellerine geçirmiş bulunan azınlık unsurlarının ayrılıkçı hareketlerine devam etmesi, Türkçüleri siyasi programlarına paralel olarak Türk unsurunun ekonomideki etkinliğini arttırıcı, azınlıkların etkinliğini ise azaltıcı bir program hazırlamaya yöneltmiştir. Türkçü akımının önde gelen düşünürlerinden Yusuf Akçura böyle bir program hazırlanabilmesi için öncelikle Osmanlı toplumunun tarihsel analizinin yapılmasını istemiştir. Batıdaki ekonomik gelişmenin temelinde burjuvazinin olduğunu saptayan (28) Akçura, Osmanlı Devleti'nde Avrupa kapitalizmi ile işbirliği içinde olan Rum, Ermeni, Yahudi gibi azınlıklardan oluşan bir bur-

(27) Zafer Toprak, Türkiye'de " Milli İktisat " (1908-1918) Ankara : 1982, s.23, Cavit Bey, İnsanoglunun üretimde, ilişkilerinde iktisat ilkelerini harfiyyen uygulayarak kişisel çıkarlarına biran gözden uzak tutmaması gerektiğine inanıyordu. Bkz. y.a.g.y., S.23.

(28) Türk Yurdu, C.6, S.3, s.2098.

(29)
 juvazinin varlığına karşılık " Türk Burjuvazisi "nin oluş-
 madığını ve bunun ekonomik geri kalmışlığın en önemli nede-
 ni olduğunu belirtmiştir.⁽³⁰⁾ Ona göre, " memalik-i Osmaniye-
 ye'da Türkün kurûn-ı vustâ-î esnâf ve tüccar teşkilatı alel
 husûs Tanzimat'tan sonra, Avrupa sermayedarlığının capita-
 lisme'nin, Avrupa sanâyi-i maliyyesinin hücum ve istilası
 semere-i muzırresi olarak inhitât ve teredîye uğradığından,
 Osmanlı Türk hey'et-i ictimâ'iiyesi... yalnız eşrâf ve me'
 mûrîn ile köylüden mürekkeb kusûrlu ve sakat bir uzviyyet
 haline gelmişti."⁽³¹⁾ Ayrıca bu tarihsel gelişimi toplumun
 tüm kavramlarının Avrupalılarca denetim altına alınması ve
 ülke kaynaklarının yabancı sermaye tarafından sömürülmesi-
 nin izlendiğini vurgulamıştır.⁽³²⁾

Türkleri, Avrupa sermayesinden yararlanarak bir bur-
 juva sınıfı yaratmayıp yalnız memur ve köylü kesimlerine da-
 yanarak yaşamlarını sürdürmeye çalışırlarsa, çağdaş bir dev-
 let olarak yaşayamayacaklarını⁽³³⁾ vurgulayan Akçura, Türk-
 lerin de Türk olmayan unsurlarla rekabet edecek derecede ti-
 caret ve sanayilerini geliştirmelerini dolayısıyla bir Türk
 burjuvazisinin yaratılmasını yaşamsal bir zorunluluk olarak

(29) a.g.d., C.6, S.3, s.2098

(30) a.g.d., C.12, S.12, s.179.

(31) a.g.d., C.12, S.12, s.180-181.

(32) Yusuf Akçura bu gelişmeleri şöyle dile getirmişti :

" Banka, reji, Duyun-u Umumiye Avrupa kapitalinin
 Türkiye İstiklâl-i İktisadiyesini asmak için hazırladı-
 ğı altından bir sehpadır " Bkz. Georgeon, a.g.y.s.150.

(33) Türk Yurdu, C.12, S.12, s.179.

görür. (34)

Aynı konuyu işleyen Ziya Gökalp ise Osmanlı toplumunun uzun yıllar iktisatın kozmopolit bir nitelik taşıdığını ve hâlâ liberalizm öğretisinin topluma empoze edildiğini açıklayarak " Zavallı Türkler " in İngiliz iktisadının esiri kalarak, ahlâkta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi taklitçilikten, " milliyetsizlikten " kurtulamadığını belirtmiştir. (35)

Türkçüler bu tarihsel analizleri yaptıktan sonra ekonominin geri kalmışlıktan kurtarılması, azınlıkların ekonomideki etkinliklerinin kırılması, dışa bağımlılığın azaltılabilmesi - tümüyle yok edilmesi - için İ.T.'nin benimsediği liberal ekonomi politikasının yerine milli bir iktisat politikasının izlenmesini tek çözüm yolu olarak görüyorlardı.

Gökalp, göçebe Türklerin ekonomik yaşamlarının ve yerleşik Türklerin uluslararası ticaretteki yetkinliğini anlattıktan sonra, Türklerin her zaman için ekonomik örgütlenmenin ve ticari-sinaî etkinliğin toplumsal yaşamda merkezi bir rol oynadığı " iktisadi devletler " kurduklarını ileri sürmüştür. (36) Ayrıca Türklerin toplumsal ülküsünün özel mülkiyeti kaldırmaksızın, toplumsal varlıkları bireylere kaptırmamak, kanunun yararına harcamak üzere korumaya ve arttırmaya çalışmak olduğunu belirtmiştir. (37) Türkiye'nin çiftçilerden

(34) a.g.d., C.12, S.12, s.180.

(35) Toprak, a.g.y., s.25.

(36) Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s.158-159.

(37) Y.a.g.y., s.160.

oluşan bir tarım ulusu olarak kalması gerektiği görüşünü reddeden Gökalp, Türkiye'nin de Avrupa'nın en önemli devrimi olan Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmesini gerekli görmüştür. Sanayi Devrimi'nin " nahiye iktisadi " yerine millet iktisadının, küçük zenaatler yerine büyük sanayinin doğmasına yol açacağını belirtmiştir.(38) Ekonomik korumacılık sistemini ve ulusal ekonomi kurallarını benimseyen Gökalp'ın Fredrick List ve Amerikalı John Rae'nın görüşleri doğrultusunda milli bir iktisat politikası tezini savunduğu görülmektedir.(39)

Türkçülerin, ekonomik bağımsızlığın zorunlu koşulu olarak değerlendirdikleri milli iktisat politikası, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte İ.T. tarafından uygulamaya konulmuştur. Tekin Alp gelişmeleri şöyle özetlemiştir : " Bugün denilebilir ki siyasette Türklerin Bismarkları, kahramanları eksik değildir. Fakat ma-a-t-teessüf milli iktisatçıların ' Fredrick List ' leri hiç yoktur. ...Muharebeyi kazanacak olan Türklerin en büyük gayesi milli bir iktisat vücuda getirmekten, milli iktisatçıları yetiştirmekten ibaret olmalıdır." (40)

(38) y.a.g.y., s.160.

(39) y.a.g.y., s.160, Ayrıca bkz. Taha Parla, Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korparatizm (Haz : Fusün Üstel-Sabir Yücesoy), İstanbul : 1989, s.107-108., Toprak, a.g.y., S.25.

(40) İslam Mecmuası, C.2, S.2, s.560-562.

Türkçüler, Birinci Dünya Savaşının olağanüstü koşulları nedeniyle milli iktisatı ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları ile yönlendirmeyi düşünmüşlerdir. Dolayısıyla özlemini duydukları toplumsal düzen, mesleki örgütlerin egemenliğine dayalı bir halkçılık idi. Bu nedenle sınıf mücadelesinin gereksizliğini dile getirerek tesanüdcülüğü (dayanışma) benimsemişlerdir. (41)

(41) Zafer Toprak, " Türkiye'de Korparatizmin Doğuşu ", Toplum ve Bilim, Kış-12 (1980), s.41-49., Parla, a.g.y., s.50 v.d., Gökalp, tutumunu şöyle belirginleştirmiştir : " Türkler, özgürlük ve bağımsızlığı sevdikleri için, ortaklıkçı (iştirakçi-komünist) olamazlar. Fakat eşitliği sevdiklerinden bireyci de kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan dizge solidarizm, yani dayanışmacılıktır. Özel mülkiyet toplumsal dayanışmaya yararlı olduğu ölçüde geçerlidir. Bkz. Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 159.

B- MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI VE UYGULANMASI

1- Ekonomik Dışa Bağımlılığı Azaltma Çabaları

XIX.yüzyılın ortalarından başlayarak kapitalist ekonomilerde meydana gelen dönüşümler ve Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı mali bunalımlar, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine yol açmıştı.⁽⁴²⁾ Bu bağlamda bir yandan kapitalist sermayelerin yeni alanlara yönelme istekleri⁽⁴³⁾ öbür yandan osmanlı devletinde asırlardır süregelen mali krizlere ve bütçe açıklarına uzun vadede çözümlerin bulunmayışı yabancı sermayenin girişini gündeme getirmiştir.⁽⁴⁴⁾ Koşulların Kırım Savaşı sırasında olgunlaşmasıyla (1854) ilk kez Londra bankerlerinden Dent Palmer and Company'den % 6 faizle 3 milyon sterlin alınarak dışa bağımlılığın kapısı aralanmıştı.⁽⁴⁵⁾

Bu tarihten sonra yabancı sermayenin osmanlı devletindeki etkinliği gerek dolaylı yatırımlarla gerekse doğrudan yatırımlarla sürekli artmıştır. Nitekim dış borçlanmaların

(42) Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, s.7 v.d. Çağlar Keyder, Toplumsal Tarih Çalışmaları, Ankara:1983, s.158 v.d.

(43) Cevdet Erdost, Sermayenin Uluslararasılaşması ve Teknoloji Transferi, Ankara : 1982, s.133.

(44) Şevket Pamuk, " Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye : sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı (1854-1914) ", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı (1978), s.131 v.d.

(45) Blaisdell, a.g.y., s.43.

yanında çeşitli alanlarda (ulaştırma, limanlar, belediye hizmetleri, bankacılık, sigorta, ticaret sanayi, madencilik) yabancılara tanına imtiyazlar⁽⁴⁶⁾ ülkeyi yabancı yatırımcıların cenneti haline getirmişti. Nihayet 1875 yılında devletin borçların faizlerini bile ödeyemeyecek durumda olduğunu açıklayarak mali iflasını ilân etmesi⁽⁴⁷⁾ ve sonrasında alacaklı devletlerin 1881'de Düyun-u Umumiye idâresini kurarak bazı vergi gelirlerine (tuz, tütün, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler ile ham ipekten toplanan öşür) el koyması⁽⁴⁸⁾ ülkenin dışa bağımlılığını perçinlemiştir.

Düyun-u Umumiye yalnızca borçlara karşılık gösterilen vergi gelirlerini toplayıp alacaklılara dağıtan bir örgüt olmamış, aynı zamanda bazı doğal kaynakları da işleten "uluslararası bir şirket"⁽⁴⁹⁾ görünümüne de bürünmüştür.

Böylece XIX.yüzyılın sonları ile XX.yüzyılın başlarına gelindiğinde uzun yüzyıllardan beri süregelen kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar sayesinde de yabancı sermaye giderek İmparatorlukta daha çok kök salmaya başlamıştır.

(46) Pamuk, a.g.mk., s.140 v.d., Ayrıca bkz., Turgut Tan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.22, S.2, (1968), s.285-326.

(47) Blaisdell, a.g.y., s.103-104.

(48) y.a.g.y., s.116 v.d.†, Parvus, a.g.y., s.35 v.d.

(49) Berkes, Türk Düşününün de Batı Sorunu, s.43, Parvus, Düyun-u Umumiye idaresini "gereğinde Maliye Nezareti yerine geçebi(lecek)" bir örgüt olarak tanımlamıştır. Bkz. Parvus, a.g.y., s.76.

İ.T.'nin önderliğinde gerçekleştirilen 1908 hareketi bir süre sonra siyasal niteliğinin yanında ekonomik bağımsızlığı da içermeye başlamıştı. Nitekim İttihatçılar, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesinden sonra halkı bu ülke mallarına ve bu malları satan dükkanlara karşı örgütleyip boykota yöneltmesi ekonomide ulusallık sorununa güncellik kazandırmıştır. (50)

Ancak İmparatorluğun kalkındırılıp modern bir yapıya kavuşturulması amacıyla harekete geçen İttihatçılar, yabancı sermayeyi de reddedememişlerdir. Hüseyin Cahit, İttihatçıların duygularını şöyle dile getirmişti : " memleketimize namuskâr sermaye sahipleri gelsinler, elimizden geldiği kadar kendilerine yardım edelim. Hatta rica edelim. Fakat memleketimizi bir takım yırtıcı kuşlardan artık kurtarmak istiyoruz. " (51) Cavit Bey de sermaye yetersizliğinden dolayı ulaşım, haberleşme, taşımacılık gibi büyük yatırımların yabancı sermaye eliyle yapılmasını zorunlu görmüş ve bu nedenle yabancı sermayeyi osmanlı topraklarına çekecek özendirici önlemlerin alınmasını istemiştir. (52)

(50) Erdal Yavuz, "1908 Boykotu" Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı:(1978) s.163-181. İzmir mebûsu İstefan Efendi " Memalik-i Osmaniye'nin müessesatı ecnebiye hakkında ittihazı muktazi tedabine dair" bir tahrir vererek meclis-i mebusan'da bir komisyon kurularak yabancı şirketlerin nizamname maddelerinin ve sahip oldukları imtiyazların gözden geçirilmesini istemiştir. Bkz.Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZbC), C.1, s.224.,

(51) Tanin, 3 Eylül 1325.

(52) Toprak, a.g.y., s.84, Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme (Fatmagül Berktaş), 2.b, İstanbul:1986, s.44.

Nitekim, devletin sosyo-ekonomik çıkmazlar içerisinde olması ve Avrupa sermaye piyasalarında borç para bulunamaması nedeniyle, İttihatçılar, Alman sermayesine yönelmek zorunda kalmışlardır.

Fakat, Türk Yurdu'nda yazdığı toplumcu yazılarla İttihatçıların iktisadi düşüncelerine ilham kaynağı olan Parvus, Osmanlı Devleti'nin dışarıdan daha fazla borca karşılık ödediği faizlerin ana paradan daha fazla bir miktar tuttuğunu belirterek, devletin bu politikayla Avrupa boyunduruğundan kurtulmasının güç olacağını işlemiştir. (53)

İ.T, Trablusgarb ve Balkan Savaşlarında ülkenin bütün kaynaklarına özellikle de insan unsurunu seferber etmesi, yüzyıllardan beri süregelen uykudan uyarılıp halka dönülmesine yol açmıştır. Türkçü düşünürlerin sık sık dile getirdikleri milli ekonomi de bu ortamda uç vermeye başlamıştır.

İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşının çıkması ile birlikte özlemini duydukları ekonominin iyileştirilerek Türkleştirilmesi ve bir Türk girişimci sınıfının yaratılması düşüncesini adım adım uygulamaya koymuşlardır. (54)

(53) Parvus, a.g.y., s.232 v.d., Bağdat Mebusu İsmail Hakkı yer yer karşı koymalarda bulunmuştur : " umur-u siyasi ve içtimaiye ve saireden olduğu gibi umur-u iktisadiye- de dahi kimsenin hukukuna şeref ve menfaatına dokunmak şartıyla müstakil kalmak isteriz. Memlekete sermaye dökülecek diye esareti kabul edecek derece de bizi mahrum vakar faiz edenler yanılıyorlar. " Bkz. Tanin, 19 Ağustos 1325, Bağdat Demiryolu imtiyazına karşı çıkması için bkz, A.Gündüz Ökçün,"Osmanlı Meclis-i Mebusan' ında Bağdat Demiryolu Üzerine Yapılan Tartışmalar ", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,C.25,No:2,(1970),s.16-55.

(54) Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s.55 v.d.

Bunun için öncelikle yüzyıllardan beri yabancılara tanınan adli, mali, ticari, idari, v.b ayrıcalıklar oluşturan kapitülasyonlara karşı çıkmışlardır. Nitekim Birinci Dünya Savaşının çıkmasından kısa bir süre sonra (Eylül 1914'ün ilk günleri) Adliye Nazırı Pirizade İbranim Bey'in başkanlığında bir komisyon kurularak kapitülasyonların kaldırılması için gerekli çalışmalar başlatılmıştır.⁽⁵⁵⁾ Nihayet 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 9 Eylül 1914 günü yayınlanan bir iradeyle Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancıların tüm mali, iktisadi, adli ve idari ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve bundan böyle yabancılarla ilişkilerin devletler hukuku ilkeleri ışığında düzenleneceği belirtilmiştir.⁽⁵⁶⁾ Kapitülasyonların kaldırılma kararı bir nota ile ilgili devletlere bildirilerek bu devletler yeni durumdan haberdar edilmiştir.⁽⁵⁷⁾ Almanya, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olmasına rağmen ülkedeki yatırımları nedeniyle kapitülasyonların kaldırıl-

(55) Tahir Tanir, " Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi? ", Muammer Raşit Sevig'e Armağan, İstanbul : 1956, s.631-632.

(56) Düstur, Tertib-i Sâni, C.6, s.1273.

(57) Sait Halim Paşa'nın İstanbul'daki sefirlere 9 Eylül 1914 tarihli Nota'sında ; "yabancıları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vergilerden muaf tutan kapitülasyonların bu sonucu Bâb-ı Âli'yi reformları sürdürmek için gerekli araçları elde etme gücünden yoksun bırakmakla kalma- yıp gündelik idari ihtiyaçları bile borç almadan karşılayamaz hale getirmektedir... Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan ve her türlü muafiyet ve ayrıcalıktan yararlanan yabancıların Osmanlılara göre daha hafif biçimde vergilendirilmesi aynı zamanda devletin bağımsızlık ve saygınlığını zedeleyen apaçık bir adaletsizliktir."bkz. Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar(Sabri Tekay), İstanbul : 1989, s.186.

ması kararına karşı çıkmıştır. Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya ise kapitülasyonların uluslararası antlaşmalara bağlı olduğunu ileri sürerek, kapitülasyonların tek yönlü kaldırılma kararını protesto etmişlerdir. Fakat savaş ortamının İttihatçılara rahat hareket etme olanağı sağlaması nedeniyle bu devletler etkili bir şekilde karşı koyamamışlardır. (58)

İ.T, ekonominin dışa bağımlılıktan kurtarılması, yerli bir burjuvazisinin yaratılması amaçlarıyla Milli İktisat politikasını benimsemiştir. (59) Bu nedenle Müslüman-Türk tüccarların ekonomideki etkinliklerinin arttırılması için politikalar geliştirilmiştir. Müslüman-Türk unsurların iş yaşamında isdihdamını ve girişimlerini özendirmek çabasıyla 23 Mart 1916'da " müessesât-ı nafia ile imtiyazlı şirketler muhaberat-ı ve muamelatında Türkçe istimali " hakkında bir kanun çıkarılarak sokaklara Fransızca ve İngilizce tabelaların konması yasaklanmış ve her türlü ticari yazışmanın ve resmi muhasebe işlemlerinin Türkçe olarak yapılması karara bağlanmıştır. (60) Ayrıca İ.T Hükümeti, yabancı bankaları denetlemeye teşebbüs etmiş, stratejik bazı liman ve demiryollarını

(58) Osman Nebioğlu, Bir İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Ankara : 1986, s.18, Ayrıca 15 Ekim 1914 günlü bir geçici yasayla Osmanlı Kanunlarında kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdikleri belirtilmiştir. Bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.6, s.1336.

(59) Toprak, a.g.y., s.86, Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, s. 54-55, Avcıoğlu, a.g.y., s.263 v.d.

(60) Düstur, Tertib-i Sâni, C.8, s.775-776.

satın alarak devletleştirmiştir. (61)

Bu dönemde ayrıca İ.T, ulusal kaynakların işletilmesi amacıyla ekonomide daha fazla rol oynamış ve sermaye birikiminin sağlanması için çeşitli şirketlerin kurulmasına da öncülük etmiştir. (62)

Birinci Dünya Savaşı sırasında İ.T'nin güttüğü milli iktisat politikası sonucu kısmı bazı başarılar elde edilmişse de özlemi duyulan ve kalkınmanın dinamosu olarak görülen bilinçli burjuva sınıfı yaratılamamıştır.

2- Ekonomik Kalkınmayı Sağlayan Yasal Düzenlemeler

a- Kredi Kurumlarının Yeniden Düzenlenmesi

Osmanlı yöneticileri, Tanzimat'tan sonra maliyeye ve para sistemine düzen vermek amacıyla önce yerli sermayeye daha sonra da Avrupa sermayesine başvurarak bir devlet bankasının kurulması için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı. Nitekim 1863 yılında Fransız sermayesi ağırlıklı olarak (çok az miktarda İngiliz sermayesi de katılmıştır) Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî-i Şahane) kurulmuştu. (63) Osmanlı Banka-

(61) Bkz. Zafer Toprak, " 70.yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi I ", T.T, C.6, s.33(1986), S.9.

(62) Kurulan şirketlerin isimleri ve sermaye miktarları için bkz. A.Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan Bankalar ", Türkiye İktisat Tarihi Semineri (Der : Osman Okyar), Ankara : 1975, s.436-437.

(63) Hanım Atıf Kuyucak, Para ve Banka, C.2, İstanbul : 1948. s.349 v.d., A.D.Noviçev, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Pömürgeleşmesi (Çev : Nabi Dinçer) Ankara : 1979. s.107.

sı kurulduğu günden itibaren imparatorlukta yabancı sermayenin en önemli dayanak noktalarından birisi olmuştur. (64)

Meşrutiyetin ilânı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde kredi olanaklarının genişletilmesi ve yabancı sermayenin etkin olduğu bankacılık sektörünün denetim altına alınması için bir milli bankanın kurulması tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim meclis-i mebusan'ın açılmasından kısa bir süre sonra Drama Mebusu Rıza Bey meclise verdiği bir takrirden " mileli mütemeddinenin şahrânı terakkide sâiki yegânesi, milli bankaların tesisleriyle serveti milliyenin tevkîf ve tenmiyesi gibi bir teşebbüsü umumiyeye " dayandığını belirterek bir Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası Kurulmasını önermiştir. (65) Rıza Bey'in bu düşüncesi meclis tarafından dikkate alınmamışsa da kısa bir süre sonra köylüye daha fazla hizmet götürülerek kredi sağlanması amacıyla Ziraat Bankası'nda yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğini gündeme getirmiştir.

Bu nedenle fakir köylünün kredi başvurularını karşılamak, toprak sahiplerine yeterince ve uzun vadeli borç vermek amacıyla 23 Nisan 1914'te geçici bir yasa yürürlüğe konulmuştur. (66) Ayrıca 25 Mart 1916 günü Ziraat Kanununda bazı

(64) 1888'den itibaren Osmanlı topraklarında yapılan demiryolu yatırımlarına uygulanan kilometre garantisi yöntemi Osmanlı Bankası ortaya atmıştı. Bkz. Toprak a.g.y., s.136-137.

(65) MMZbC, C.2, s.101-102.

(66) Yusuf Saim Atasâğun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939), İstanbul : 1939.

düzenlemelere gidilerek tarımsal kredi işlemlerinde teminat ilkeleri genişletilmiş, banka evrakları damga resminden bağışık tutulmuş, teminat işlemlerinden rüsum ve harcin alınmaması kararlaştırılmıştır. (67)

İttihatçılar, bir yandan köylülüğü kalkındırmak için yeni düzenlemelere giderken bir yandan da iktisadi ve mali yaşamın ulusallaştırılması için milli bir bankanın kurulması gerektiği üzerinde durdurmışlardır. Hüseyin Canit konuya " hayat-memat " meselesi olarak yaklaşmıştır : " Sıf memleketin menâfii nokta-i nazarından düşünölmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça, niç bir teşebbüs-ü iktisadiyi himaye ve teşvik etmek, halkı bir takım teşebbüsât-ı ticariyye ve sınaıyyeye " (68) oluşturamayacağını ileri sürmüştür. Nitekim Mart 1917'de ulusal sermayeye dayalı bir banka öncülüğünde iktisadi bağımsızlığın sağlanması için 4 milyon lira sermaye ile Osmanlı itibar-ı milli bankası kurulmuştur. (69) Banka her türlü bankacılık işlemlerinin yanı sıra bayındırlık işleri ile tarım, ticaret, ve sanayi gibi alanlarda çalışmalar yapabilme hakkına da sahipti.

(67) Düstur, Tertib-i Sâni, C.8, s.889.

(68) Tanin, 17 Teşrin-i Sâni 1332.

(69) Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Nizamname-i Esasi için bkz. Düstur, Tertib-i Sâni, C.9, s.42-72, Bankanın kurulma çalışmaları sırasında ITC. merkezi yayınladığı bir genelge de : siyasi kapitülasyonların 1914 yılında kaldırıldığını, iktisadi kapitülasyonların kaldırılması için ise bir " iktisadi cihad " hareketine gereksinim olduğunu belirtmiştir. Bkz. Toprak, a.g.y., s.142.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın pay senetleri ulusal bir heyecan içinde satışa sunulmuştur. İttinatçılar bu bankaya büyük umutlar bağlamışlar ve ileri de bu bankayı bir devlet bankasına dönüştürmeyi planlamışlardır.

İstanbul'da ulusal bankacılık olgusu çerçevesinde yürütülen çalışmalar, taşrada da yankısını bulmuş ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde İttinatçı-eşraf işbirliğiyle çeşitli bankalar kurulmuştur. Bu banka grubu içerisinde en tipik olan kuruluş, 1911 yılında Konya İktisad-ı Milli Anonim Şirketi adıyla ortaya çıkmış bulunan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Konya Milli İktisat Bankasına dönüşerek faaliyet sürdüren banka olmuştur.⁽⁷⁰⁾ Bu bankanın yanında Karaman Milli Bankası, Kayseri Köy İktisat Bankası, Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi, Aydın Milli Bankası, Manisa Bağcılar Bankası gibi çok sayıda banka kurularak Müslüman-Türk üreticiye ve tüccara kredi kolaylıkları sağlanmaya çalışılmıştır.⁽⁷¹⁾

Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli kentlerinde kurulan bankalar, Müslüman-Türk unsuruna öncülük ederek ticari hayatta onların da yabancı ve gayri müslim unsurlarla yarışmasını sağlayacak bir ortam yaratmıştır.

(70) Toprak, a.g.y., s.153., Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s. 67-68.

(71) II.Meşrutiyet döneminde kırsal kesimde kurulan bankaların birçoğu Batı Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Çünkü XIX.yüzyılın başlarından itibaren yöre pazar için üretim yapan bir niteliğe sahip olmuştu. Bkz. Kurmuş, a.g.y., s.15 v.d., Kurulan bankaların kurucuları ve sermayeleri için bkz. Toprak, a.g.y., s.156 v.d.

b- Özel Girişimciliğin Özendirilmesi ve Ulusal Sanayi Kurma Çalışmaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yaşamı geleneksel kurallarla biçimlendirilmiş olmasından dolayı özel girişimcilik II.Meşrutiyet dönemine kadar ortaya çıkmamıştı.

Ancak II.Meşrutiyet'le birlikte imparatorluğun geri kalmışlığına koşturarak olarak iktisadi sorunların basın yoluyla kamuoyuna yansıtılması, sanayi, ticaret ve özel girişimciliğin yaşamsal bir öneme sahip olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Aynızade Hasan Tahsin Bey, Beyan-ül Hak'ta yazdığı bir yazıda ülkenin refah ve mutluluğu için şirketlerin kurulmasının özendirilmesini, şirketçiliği engelleyen mevzuatın kaldırılarak hükümetlerin şirketleri ticari yaşamın bir parçası olarak görmelerinin sağlanmasını istemiştir. (72)

Dersaadet 'Ticaret Odası Gazetesi de sanayileşememeyi " idâre-i müstebide " nin caydırıcı ortamına bağlayarak, Osmanlı topraklarında ancak bir kaç fabrikanın, halı tezgahının ve iki-üç değirmenden başka sanayi diye adlandırılacak işyerlerinin olmadığını belirterek ; artık Osmanlıların " sanayi-i elektrikiye(lerini), telefonlar(ını), elektrikli tramvaylar(ını), ipekçilik, sabunçuluk ve nesciyat gibi müsted-i terakki sanayi(lerini) oluşturmalarını zorunlu gör-

(72) Bkz. Toprak, a.g.y., s.51, İslam basın ticaret ve sanatın dolayısıyla ekonomik uğraşların dine ters düşmediğini Kur'ana ve hadislerle başvurarak kanıtlamaya çalışmışlardır. Bkz. y.a.g.y., s. 53-54.

müştür. (73)

İmparatorluğa yeni bir kimlik kazandırmak isteyen Türk Yurdu çevresi ise "Esnafın halini ıslâh etmek için ne yapılmalıdır ?" sorusunu sorarak "memleketimize mahsus, milli sanayiî için hükümetlerin gerekli önlemleri almasını istemiştir. (74)

Ticaret ve Nafia Nezareti ekonomik kalkınma ve giderek Avrupa Sanayileri ile rekabet edebilmek amacıyla 1909 yılında "Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Tasarısı" hazırlamıştır. (75) Bu tasarı ancak 1910 yılında görüşülmeye başlanmıştır. Tasarı kanunlaşarak fabrikaların kurulması ya da genişletilmeleri halinde yurt dışından ithâl edilecek araç ve gereçlerdeki gümrük resminin alınmamasını hükme bağlamıştır. (76)

İmparatorlukta sanayileşmeyi sağlamak daha çok fabrika ve çeşitli işletmelerin açılmasını sağlamak için Osmanlı hükümeti bu teşvik kanununu 14 Aralık 1913 günü genişleterek

(73) Bkz. y.a.g.y., s.168-169, Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey' de sanayileşme konusundaki düşüncelerini şöyle dile getirmişti : "memleketimiz ham eşyanın anbarıdır. Yünün, tiftiğin, pamuğun, ipeğin en alâcinsleri memleketimizde yetişiyor, sonra bunlardan mamul kumaşları Avrupa'dan kırkmişli fiyatla ıstıra ediyoruz. Ne ayıp şey Bunları niçin kendimiz imâl etmeyelim" Bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, s.41.

(74) Türk Yurdu, C.1, S.2, s.360-365, Tefvik Nur-al addin, esnaflara kendilerine kredi sağlayabilecek "esnaf tasarruf ikraz sandıkları, küçük itibar sandıkları"nın kurulmasını önermiştir. Bkz. a.g.d., C.1, S.2, s.364.

(75) A.Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.30, S.1-4(1977), s.25-26.

(76) Toprak, a.g.y., s.174-175.

" Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakktı " na dönüştürmüştür. (77)

Bu geçici yasanın birinci maddesine göre fabrikaların teşvik önlemlerinden yararlanabilmesi için ; özel nizamname uyarınca kurulmuş olması, doğal hammaddelerin veya yarı mamul maddelerin " heyet-i asliyelerini " bir başka şekle değiştirmesi, en az beş beygirlik muharrrik güç ile işlemesi, müstemiletı ile birlikte binalar ve araç ve gereçleri en az bin lira değerinde olması koşulları aranmıştır. (78) Osmanlı hükümetinden imtiyaz alan şirketleri, kapsam dışında bırakan yasa, fabrika ve müstemilatının kurulacağı ve yayılacağı alan, boş miri arazi olduğu takdirde, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilmesi, makina ithalatının gümrük resminden muaf tutulması, fabrikaların yapımında kullanılacak araç ve gereçlerin ithali gümrük rüsûmunda bağışık tutulması ve fabrikalara ilişkin çeşitli vergilerin alınmaması gibi teşvik önlemlerini de getirmiştir. (79)

Sanayileşmeyi teşvik edici geçici yasanın yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı sanayi müdüriyet-i umumiyesi " sanayi umurunun tanzim ve ıslahı " için bir sanayi istatistiki düzenlemişti. (80)

Osmanlı topraklarının çok sınırlı bir alanında gerçekleştirilen istatistik çalışmalarında, ispirotolu içkiler, ayakka-
bı, hazır elbise, çamaşır üretimi sayım dışında bırakılmış,

(77) Okçün, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakktı, 1913.

(78) y.a.g.mk., s.38-39.

(79) y.a.g.mk., s.30 v.d., Ayrıca bkz.Toprak,a.g.y.,s.175 v.d.

(80) A.Gündüz Okçün, Osmanlı Sanayi, 1913-1915 İstatistikleri, 3.b, İstanbul : 1984, s.16 v.d.

ele alınıp incelenen sınaî kuruluşlarının da miktarı, boyutları, yöresi, çevirici gücü, türü, motor sayısı, diğer araç-gereçleri, üretim miktarı, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu, çalışanların nitelikleri, ücretleri, çalışma saatleri hakkında bilgiler verilmiştir. (81)

Müslüman-Türk unsurunun politik bir tercih olarak özel girişimciliğe sistemli bir şekilde ancak 1914 yılından sonra özendirilebilinmiştir. İ.T, iktisadi uyanış doğrultusunda ekonomik karar mekanizmaların ele geçirmiş, ayrıca sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançları da görmezlikten gelmiştir. (82) Savaş ortamında özel girişimciliğin özendirilmesi doğrultusunda yoğun bir şirketleşme faaliyeti başlatılmıştır. (83) Nitekim Türk Yurdu dergisinde şirketleşme şöyle dile getirilmiştir : " Çok memnuniyete şayandır ki, bir cihetten... hükümet milli iktisadın umumi istikametlerini tayin ile uğraşırken, ahali de kendi iktidarı ve kuvveti yetişen sahalarda bu iktisadi harekete iştirak etmeğe çalışıyor..." (84)

Sanayi dergisi de ekonominin temelinin sanayi olduğunu vurgulayarak Osmanlı toplumunun batının sınaî gelişimini

(81) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.y.a.g.y., s.25 v.d.

(82) Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s.59, Ayrıca bkz. Korkut Baratov, Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985), İstanbul : 1988, s.19-20.

(83) Şirketleşme zinciri içerisinde Kemal Bey'in önyak olduğu ilk ulusal şirket, Osmanlı topraklarında tahıl, tiflik, koyun, yapağı, yün deri, afyon v.b ürünlerin alımı satımı için kurulan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi olmuştur. Bunu milli kantariye anonim şirketi ve milli Ekmekçi Anonim Şirketleri izlemiştir. Bkz. Toprak, a.g.y., s.58 v.d.

(84) Türk Yurdu, C.11, S.12, s.192

izleyerek " Fünun ve Sanayi " yeye yönelmesinin zorunluluğu üzerinde durmuş ve sanayileşmeyi " Yirminci asrın ruh-u terakkisi ve her nevi milli tariki iktisadinin anası " olarak değerlendirmiştir. (85) İttihatçılar, sanayileşmenin bir alt yapı hazırlanarak gerçekleştirilebileceği ilkesinden hareketle Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'ya müttefik ülke fabrikalarında çalışmak üzere binlerce işçi-öğrenci göndermiştir. (86) Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinde de valiler ve ordu mensupları sanayileşmeyi eğitilmiş bir kadro ile yapmak amacıyla yeni okulların açılmasını ya da eskilerinin genişletilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır. (87)

Birinci Dünya Savaşının doğurduğu olağanüstü koşullar İttihatçıların ulusal sanayi kurma çalışmalarına hız vermiştir. Örneğin, büyük ölçüde devlet desteğinde oluşturulan Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi, Enver Paşa'nın yaptığı bir konuşma ile törenle açılmış ve Anadolu'nun iktisadi uyanışında yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. (88) Nitekim, sanayinin ulusal bir heyecanla geliştirilmesi düşüncesi, bu dönemde İttihatçılarca sürekli olarak işlenmiştir.

(85) Toprak, a.g.y., s.196.

(86) y.a.g.y., s.200.

(87) Suriye'de Cemal Paşa ve Vali Azmi Bey'in çabalarıyla yeni sanayi mektepleri açılmıştı. Bkz. Cemal Paşa a.g.y., s.328 v.d.

(88) Toprak, a.g.y., s.203-204.

Diğer yandan 1917 yılı başlarında çoğu İttihatçı ve aynı zamanda milletvekili olan fabrikatörlerin bir araya gelmesiyle sanayi alanında özel girişimciliği teşvikini amaçlayan milli fabrikacıların cemiyeti'nin kurulması ile ulusal sanayi düşüncesinin halk katlarına yayılmasına çalışılmıştır.⁽⁸⁹⁾

II.Meşrutiyet döneminde sanayileşme bilinci, gerek basın gerekse İttihatçıların çabasıyla belirginleşmeye başlamıştı. Çeşitli cemiyetlerde onlara yardımcı olmuştur. Bunun için açılan sanayi sergileri ve panayırlar ile sanayi toplumu olma özlemleri yoğunlaştırılmıştır.

c- Kooperatiflerin Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda kooperatifçilik olgusu ilk kez Mithat Paşa döneminde kurulan " Memleket Sandıkları"yla gündeme gelmiştir.⁽⁹⁰⁾

Ancak II.Meşrutiyet dönemine kadar kooperatifçilik alanında gözle görülür bir çalışma yapılamamıştır. Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra " aç ve çıplak " Anadolu köylüsünün durumunu ıslâh etmek için milletvekillerce meclise çeşitli takrirler sunulmuştur. Takrirlerde başlıca şu konular ele alınmıştır : Köylünün "mutegallibe" nin baskısından kurtarılması, vergi borçlarının af edilmesi, düşük faizli kredilerin sağlanması, çeşitli okullardan mezun olan memur-

(89) y.a.g.y., s.207-208.

(90) Atasgun, a.g.y., S.3 v.d.

ların Anadolu ilkelerine tayin edilmesi gibi. (91)

Meşrutiyet ortamının düşünce özgürlüğü içerisinde sistematize olmaya başlayan düşünce akımları da halkın sorunlarını tahlil edip toplumsal içerikli çözüm yolları önermeye başlamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı aydınları üretici ve tüketicinin sorunlarını gündeme getirmişlerdi. (92) Ahmet Cevat Bey " Kooperasyonların " iktisadi bağımsızlığın elde edilmesinde önemli bir tuttuğunu belirterek tüketim, üretim, konut, kredi ve kültür kooperatiflerinin kurulmasını önermiştir. (93)

Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1913 yılında çeşitli ülkelerde kooperatifleşme çalışmalarını yerinde incelemek üzere Avrupa'ya bir heyet göndermiş, ve bu heyetin hazırladığı raporlardan yararlanarak 1914 yılında bir kooperatif yasa-sı hazırlanmıştır. Tasarı Birinci Dünya Savaşının koşulları nedeniyle mecliste yasalamamıştır. (94) Buna karşılık halkın yaşamının güçleşmesi koruyucu tüketim kooperatiflerinin kurulmasını gündeme getirmiştir. Nitekim Ahmet Cevat Bey'in

(91) İzmir milletvekili İstefan Efendi'nin " Anadolu Vilayati baide ahalisinin ıslahı ahvaline dair tavriri " için bkz. MMZbC, C.2, s.244, Kastomonu milletvekili Yusuf Kemal Bey'de verdiği bir tavrirde Meşrutiyet'i İstanbul'un ve diğer şehirlerin özümsemesine rağmen köylülerin daha meşrutiyeti anlamadıklarını belirtmiştir. Bkz. MMZbC. C.2, s.686-687.

(92) II.Meşrutiyet döneminde " memleketimiz ve kooperatif şirketler " adlı makalesiyle Kooperatifçiliğe eğilen Ethem Nejat olmuştur. Bkz. Toprak, a.g.y., s.214.

(93) y.a.g.y., s.217.

(94) y.a.g.y., s.221.

öncülüğünde Fatih Cırcır İstihlak Kooperatifi kurulmuştur. (1914). Bu kooperatifin kurulmasından sonra İstanbul'un değişik semtlerinde çeşitli tüketim kooperatiflerinin kurulduğunu görmekteyiz. (95)

Birinci Dünya Savaşı yıllarında tüketim kooperatiflerinin yanısıra, sendikalaşarak piyasayı kontrolleri altına almış yabancı şirket ve gayri müslim büyük tüccara karşı İttihatçıların öncülüğünde, Müslüman-Türk üreticiye yüksek fiyat sağlamak ve kredi olanaklarını genişletmek için üretim kooperatifleri de kurulmuştur. Üreticiyi örgütleyen bu tür kooperatiflerden ilki " Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi " olmuştur. (96) Bundan başka üzüm, tütün meşepalamutu, meyankökü v.b temel ihraç ürünlerinin de üretici kooperatifleri oluşturulmuştur.

II.Meşrutâyet döneminde gerek halkın ağırlaşan yaşam koşullarını bir ölçüde önlenmesi amacıyla tüketim kooperatiflerinin oluşturulması, gerekse yabancı şirketlere ve gayr-i müslim tüccarlara karşı Müslüman-Türk tüccarları koruyucu üretim kooperatiflerinin kurulması, uygulanan milli iktisat politikasının önemli bir halkasını oluşturmuştur.

(95) Ahmet Cevat Emre, İki Neslin Tarihi, İstanbul : 1960, s.178 v.d.

(96) Toprak, a.g.y., s.225.

d- Dış Ticaretin Geliştirilmesi İçin Yapılan Çalışmalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaret 1838 Ticaret Antlaşmasına kadar kapitülasyonlarda belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmiş, 1838'den sonra da yabancı ülkelerle imzalanan ticaret sözleşmeleri hükümlerine sürdürülmüştü. 1838-1846 yılları arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle "Yed-i Vâhid" usulu kaldırılmış ve ihraç malları kapsamına giren ürünler iç gümrüklerden muaf tutulmuştu. Ayrıca bu sözleşmelerle ihraç mallarına % 12, ithal mallarına % 5, transit mallardan ise % 3 gümrük resmi alınması kararlaştırılmıştı. (97)

Osmanlı yöneticilerinin dış ticaretle uzun yıllar sürdürdükleri liberal politika imparatorluğun sanayisinin çökmesine yol açmıştır. Nitekim Mizancı Murat Bey, serbest dış ticaret politikasının gelişmiş ülkeler de uygulanabileceğini Osmanlı devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak "usulü himaye'nin" geçerli olması gerektiğini belirtmiştir. (98)

Osmanlı İmparatorluğu, uygulanan serbest dış ticaret politikası nedeniyle, her geçen gün biraz daha yıkılışa sürüklenirken, II.Meşrutiyet'le birlikte de bu politika Cavit Bey'in önderliğinde İttihatçıların liberal kanadı ile, Der-saadet Ticaret ve Ziraat ve sanayi odasınınca savunulmuştur.

(97) Kütükoğlu, a.g.y., s.70 v.d. Yücekök, a.g.mk. s.381-425, Tengirşenk, a.g.mk., s.284-320.

(98) Emil, a.g.y., s.275., Ekonomide himayeciliği savunan Ahmet Mithat Efendi de görüşlerini şöyle dile getirmişti: "Dahilen serbesti-î ticaret ve mübadele lâzım değil elzemdir. Fakat yabancı emtia hakkında serbest-î mübadele hususunda epeyce düşünmelidir." Bkz. Necdet Kurdakul, "Osmanlı Basınında Serbest Piyasa Ekonomisi ve Ahmet Mithat Efendi", T.T, C.14, S.80(1990), s.22.

Oda'nın yayın organı Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi yüksek gümrük resimlerinin pahalılığa yol açacağını fiyatların işçi ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu, çalışanların durumlarının düzelemeyeceğini belirterek koruyucu bir dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşamayacağını vurgulamıştır. Cavit Bey'de koruyucu gümrük uygulamalarıyla ülkede birkaç fabrika kurularak gözlerin boyanacağını, iki-üç sermaye sahibinin zengin edilip binlerce vatandaşın yoksullaştırılacağını belirterek serbest dış ticaret politikasını savunmuştur. (99)

" Usul-ü himaye "yi savunanlar ise ulusal çıkarlar doğrultusunda konuya yaklaşmışlardır. Nitekim İsmail Sâfa Bey, " Sanayi-i dahiliyyenin himayesi usulündenden maksat millet ve memleketçe icra olunan sanayi, ticaret ve ziraat menafiini ecnebilere rekabetine karşı munafaza ederek terakisini teşkil ve teşvik etmekten ibaret⁽¹⁰⁰⁾ olduğunu dile getirmiştir.

İ.T, " ziraat ve sanayi-i mahalliyeyi himaye etmek"⁽¹⁰¹⁾ amacı ile Mart 1916 da dış ticaret politikasında kökten bir değişiklik yapmış, " ad valorem " yöntemini kaldırarak "gümrüklerce siklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun"

(99) Bkz. Toprak, a.ğ.y., s.107-108.

(100) Bkz. y.a.g.y., s.111., İstişare adlı dergide ise Konstantin Efendi ise iktisadi bağımsızlığı sağlamak için zaman geçirilmeden yabancı ülkelerle yeni ticaret antlaşmaları imzalanmasını önermiştir. Bkz.y.a.g.y.,s.111.

(101) y.a.g.y., s.116.

la spesifik, seçici yeni bir gümrük düzeni getirmiştir. (102)

Bu sisteme göre, üretimi kolay olan malların himaye edileceği, itnal olunacak mallara ağır gümrük resimi konacağı, gelişme olanağı olan sanayi kollarının dış rekabetten korunacağı açıklanmış ve böylece " harice karşı istiklâl-i iktisadiye "nin sağlanacağı belirtilmiştir. (103)

Bunun yanında İttinatçılar, Birinci Dünya Savaşının olağanüstü koşulları nedeniyle ihracat heyeti oluşturarak bazı tahıl ve stratejik maddelerin ihracatını yasaklamışlardır. (104)

İ.T'nin savaş sıralarında ekonomik sisteme müdahale ettikleri bir diğer alan da kambiyo işlemlerinde görülmüştür. Kağıt para rejiminde görülen istikrarsızlıklar nedeniyle, osmanlı lirasının dış değerinin korunması amacıyla resmi kambiyo raiçlerinin saptanması, spekülatif nitelikteki para transferlerinin önlenerek kambiyo piyasasına istikrar kazandırılması için Kambiyo Muameleleri Merkez komisyonu kurulmuştur. (105)

(102) Müstur, Tertib-i Sâni, C.8, s.778-852. Ayrıca bkz. Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı (1978), s.183-209.

(103) Türk Yurdu, C.11, S.12, s.190-191.

(104) İhracat Heyeti Vilayet ve Müstakil Liva Merkezleri, kazalarda tali heyetler kurarak ihraç edilecek mallar için ihraç vesikaları verecekti. Bkz. Toprak, a.g.y., s.120

(105) y.a.g.y., s.124 v.d.

İttihatçılar, milli iktisat politikası doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı sırasında serbest dış ticaret politikasını bırakarak koruyucu bir dış ticaret politikasını uygulamaya yönelmekle iktisadi bağımsızlık doğrultusunda önemli bir adım atmışlardır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri alanda başlayan reform hareketleri, daha sonra diğer alanlara da sıçrayarak batılı- liberal özgürlükçü düşüncenin imparatorluğa girmesine yol açmıştır. Bu gelişmelerin aynı zamanda batının değer ve kurumlarını benimseyen yeni bir aydın sınıfını ortaya çıkarması, çağdaşlaşma hareketini Anayasalı bir devlet sistemine kavuşturma mücadelesine dönüştürmüştür. Bu uğurda yıllarca sürgün ve hapis cezalarının çarptırılan Yeni Osmanlılar, amaçlarına ulaşmışlarsa da meşrutî dönem kısa sürmüştür.

Yeni Osmanlıların miras bıraktıkları siyasal ve kültürel taban üzerine oturan İttihatçılar, yeni bir özgürlük mücadelesini başlatmışlardır. Gerek ülke içinde gerekse ülke dışında verilen politik mücadele, 1908'de meşrutiyetin yeniden ilânını sağlamıştır.

Basının ve düşüncenin üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması, ülkede büyük bir düşünce selinin patlamasına yol açmıştır. Uzun süreden beri susturulan aydınlar, meşrutiyetin getirdiği serbest ortamdan yararlanarak ülke sorunlarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu bağlamda İttihat ve Terakki toplumu politize ederek, halkın politik yaşama katılmasını sağlayarak demokrasinin temel unsurlarından biri olan partileşme sürecini başlatmıştır.

Ancak parti içi ve partilerarası mücadeleler, birbirini izleyen savaşlar sürekli sıkıyönetimler, azınlıkların ulusalcılık hareketleri, ordunun siyasete karışması, İttihatçı liderle-

rin çok sesliliğe uymayan davranışları batılı liberal demokratik yönetimin kurulmasını engellemiştir.

İttihatçılar, demokratikleşme sancuları çeken Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını sağlamak, modern bir yapıya kavuşturmak ve çağdaş devletler arasında saygın bir yerinin olması için çeşitli alanlarda reform hareketlerine girişmişlerdir. Yalnızca sosyal ve ekonomik alanlarda yapılan reform hareketlerini incelemekle yetindiğim bu araştırmada, çağdaşlaşma, laikleşme ve ulusallaşma yolunda önemli adımların atıldığını görmekteyiz. Batı Kapitalizminin ülkedeki sömürücü düzenine karşı işçilerin greve gitmeleri çalışma yaşamının düzenlenmesini sağlamıştır. Kadının kurtuluşunun toplumun kurtuluşu olarak ele alınması ve bu doğrultuda bir dizi çalışmalar yapılması ileride Kemalist kadın kimliğinin oluşmasına temel hazırladığını söyleyebiliriz.

Toplumun sosyal yönden çağdaşlaştırılmasının yanında ekonominin dışa bağımlılıktan kurtarılması için İT, tarihi köklere dayanarak Milli İktisat politikasını benimsemişti. Toplumda burjuva sınıfının yaratılması, özel teşebbüsçülüğün özendirilmesi, kredi kurumlarının düzenlenmesi, kooperatiflerin kurulması, dış ticaretin kontrol altına alınması ve ulusal bir sanayinin oluşturularak ekonominin bağımsızlaştırılması, Birinci Dünya savaşının olağanüstü koşulları içerisinde gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamıştı. Bu ekonomik politika arayışı, Cumhuriyetin ilanından sonra ki ekonomik politika arayışını da etkileyecektir.

BİBLİYOGRAFYA

A- BELGESEL KAYNAKLAR

BBA-Yıldız Tasnifi-M.Kamil Paşa Evrakı.

Düstur, Tertib-i Sâni, C.1, C.6. C.8, C.9.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I.Dönem, 1324-1325.

B- YARARLANILAN GAZETE VE DERGİLER

İçtihad

Sebil-ür Reşad

Sırât-ı Müstakim

Takvim-i Vekayi

Tanin

C- KİTAPLAR

Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri (Sad: Enver Koray),
Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara:1985.

Ahmad, Feroz ; İttihad ve Terakki (1908-1914) (Çev : Nur-
ran Yavuz), 2.b, Kaynak Yayınları , İstan-
bul: 1986.

_____ ; İttihatçılıktan Kemalizme (Çev: Fatmagül
Berktaş), 2.b, Kaynak Yayınları, İstanbul: 1986.

Ahmet Rasim; Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları
İçinde Batış Evreleri (Haz: H. V. Velidedeoğlu),
Çağdaş Yayınları, İstanbul: 1987.

Ahmet Refik ; İnkılabı Azim, Dersaadet : 1324.

Ahmet Rıza ; Vazife ve Mesuliyet-Kadın, Paris : 1324

_____ ; Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'
in Anıları, Arba Yayınları, İstanbul : 1988

Akçura, Yusuf ; Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve
XIX.Asırlarda), 3.b, T.T.K, Ankara : 1988

_____ ; Üç Tarz-ı Siyaset, 2. b, T.T.K, Ankara: 1987

_____ ; Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri 1928 yılı
Yazılar (Haz : Nejat Sefercioğlu) Kültür Bakanlığı,
Ankara : 1981

Akdağ, Mustafa ; Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi
(1453-1559), C.2, 2.b, Tekin Yayınevi, İstanbul: 1979

Akşin Sina ; 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,
Gerçek Yayınevi, İstanbul : 1980.

_____ ; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitab-
evi, İstanbul : 1987.

_____ ; 31 Mart Olayı, Ankara Üniversitesi Siyasal
Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara : 1970.

Aktar, Yücel ; İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları
(1908-1918), İletişim Yayınları, İstanbul : 1990

Ali Cevad ; İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadi-
sesi (Haz : Faik Reşit Unat), 2.b, T.T.K. Ankara :1985

Armaoğlu, Fahir ; 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), 5.b,
Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara : 1988.

Atasâgun, Yusuf Saim ; Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
(1888-1939), Kenan Basımevi, İstanbul : 1939,

Avcioğlu, Doğan ; Türkiye'nin Düzeni-Dün-Bugün-Yarın, Birinci
Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul : 1984.

- Aydemir, Ş. Süreyya ; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914), C.2, Remi Kitabevi, İstanbul : 1971.
- Bayar, Celal ; Bende Yazdım. Milli Mücadeleye Gidiş, C.3, Baha Matbaası, İstanbul : 1965.
- Bayur, Yusuf Hikmet ; Türk İnkılabı Tarihi, C.1, Kısım 1 ve C.2, Kısım 1, T.T.K. Ankara : 1983.
- Berkes, Niyazi ; 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, C.2, Gerçek Yayınevi, İstanbul : 1970.
- _____ ; Türkiye'de Çağdaşlaşma, 2.b, Doğu Batı Yayınları, İstanbul : 1978.
- _____ ; Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınevi, İstanbul : 1975.
- Bilim, Cahit ; Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir : 1984.
- Birinci, Ali ; Hürriyet ve İtilat Fırkası, II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, Dergâh Yayınları, İstanbul : 1990.
- Blaisdell, Donald ; Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi (1839-1876), (Çev : Hazım Atıf Kuyucak), Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınları, İstanbul : 1940.
- Boratov, Korkut ; Türkiye İktisat Tarihi (1909-1985), Gerçek Yayınevi, İstanbul : 1988
- Çavuş, Abdülaziz ; Anglikan Kilisesine Cevap (Haz : Süleyman Ateş), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara:1974

Cebesoy, Ali Fuat ; Sınıf Arkadaşım Atatürk-Okul ve Genç Subaylık Hatıraları, 2.b, İnkılâp ve Aka Kitapevi, İstanbul : 1981.

Celal, Muri ; Kadınlarımız, Matbaa-ı İctihad, İstanbul : 1331.

Cin, Halil ; İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, 2.b, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya : 1988.

_____ ; Eski Hukukumuzda Boşanma, 2.b, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya : 1988.

Çavdar, Tevfik ; Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, İstanbul : 1970.

_____ ; Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü, 2.b, Dost Kitabevi, Ankara : 1984.

Çeker, Orhan ; Arazi Kanunnâmesi, Ebru Yayınları, İstanbul : 1985.

Danişmend, İsmail Hami ; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.4, Türkiye Yayınevi, İstanbul : 1961.

_____ ; 31 Mart Vak'ası, İstanbul: 1986.

EbuZZiyâ Tevfik ; Yeni Osmanlılar Tarihi (Haz : Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul : 1973.

Emil, Birol ; Mizançı Murat Bey'in Hayatı ve Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul : 1979.

Emre, Ahmet Cevat ; İki Neslin Tarihi, Nurgök Matbaası, İstanbul : 1960,

Engelhardt, Ed. ; Tanzimat (çev : Ayşe Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul : 1976.

Engihün, İnci ; Halide Edip Adıvar'ın Eserinde Doğu ve Batı Meselesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul : 1978.

- Erdost, Cevdet ; Sermayenin Uluslararasılaşması ve Teknolo-
ji Transferi, Savaş Yayınevi, Ankara : 1982.
- Erişçi, Lütfi + Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi,
Kurtulmuş Basımevi, İstanbul : 1951.
- Erişgil, Mehmet Emin ; Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp,
(Haz : Aykut Kazancıgil-Cem Alpar), 2.b, Türkiye İş
Bankası Kültür Yayınları, İstanbul : 1984.
- Fındıkoğlu, Fahri ; İçtimaiyat - Sosyoloji Doktrin ve Kolları,
C.3, Fakülteler Matbaası, İstanbul : 1971.
- Fişek, Kurthan ; Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi
Sınırı, Doğan Yayınevi, Ankara : 1969.
- Georgeon, Francois ; Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf
Akçura (1876-1935) (Çev : Alev Er), Yurt Yayınları,
Ankara : 1986.
- Gökalp, Ziya ; Türkçülüğün Esasları (Haz : Manir Ünlü-Yusuf
Çotuksöken), 3.b, İnkılâb Kitapevi, İstanbul : 1987.
- _____ ; Türkleşmek, İslamlaşmak Muasırlaşmak (Haz:Yalçın
Toker), Toker Yayınları, İstanbul : 1988.
- Gülmez, Mesut ; Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi),
Türkiye ve Orta Doğu Amme Enstitüsü Yayınları,
Ankara : 1983.
- _____ ; Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi
(1936 Öncesi), Türkiye ve Orta Doğu Amme Enstitüsü
Yayınları, Ankara : 1983.
- Güneş, İhsan ; Türk Tarihinde İttihat ve Terakki (1889-1918),
(Basılmamış Master Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1977)

Hanioglu, M.Şükrü ; Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul : 1985.

_____ ; Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullan Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul : 1981.

Hasan Amca ; Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İcyüzü (1908-1918), 2.b, Arba Yayınları, İstanbul : 1989.

Haslip, Joan † Bilinmeyen Tarafları ile Abdülhamit (Çev : Nusret Kuruoğlu), Toker Matbaası, İstanbul : 1964.

Hasım, Ninad ; Türkiye İçin : Necât ve İtila Yolları, İkbâl Kütüphanesi, Dersaadet : 1330.

Heyd, Uriel ; Türk Ulusculuğunun Temelleri, (Çev : Kadir Günay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara : 1979.

Imbert, Paul ; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri - Türkiye'nin Meseleleri (Çev : Adnan Cengil) Havass Yayınları, İstanbul : 1981.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arba Yayınları, İstanbul : 1987.

İnal, Mahmut Kemal ; Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, C.2, M.E.B. İstanbul : 1964.

Kara, İsmail ; Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metin Kişiler, C.1-2, Risale Yayınları, İstanbul : 1986.

Karal, Enver Ziya ; Osmanlı Tarihi, C.5-6-7-8, 4.b, T.T.K. Ankara : 1983.

- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri ; Hüküm Gecesi (Haz : Attila Özkırımlı), 2.b, İletişim Yayınları, İstanbul: 1987.
- Karpat, Kemal ; Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul Matbaası, İstanbul: 1967.
- Kaynar, Reşat ; Mustafa Reşit Paşa ve Tazminat, 2.b, T.T.K. Ankara : 1985.
- Keyder, Çağlar ; Toplumsal Tarih Çalışmaları, Dost Kitabevi, Ankara : 1983.
- _____ ; Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (Çev : Sabri Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul : 1989.
- Kili, Suna ; Türk Anayasaları, Tekin Yayınevi, İstanbul : 1982.
- Koçi Bey Risalesi (Haz : Zuhuri Danışman), M.E.B. İstanbul 1972.
- Keloğlu, Orhan ; Takvim-i Vekayi, Türkiye Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Ankara : 1981,
- Kongar, Emre ; İmparatorluk'tan Günümüze Türkiye'nin Toplum- sal Yapısı, 4.b, Remzi Kitabevi, İstanbul : 1981.
- Korkmaz, Alaaddin ; Ziya Gökalp Aksiyonu-Meşrutiyet ve Cum- huriyet Üzerindeki Tesirleri, M.E.B. İstanbul: 1988.
- Kuran, Ahmet Bedevi ; Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri, Baha Matbaası, İstanbul : 1959.
- _____ ; İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Tan Matbaası, İstanbul : 1945.
- Kuran, Ercümend ; Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Türk Kültürünü Araş- tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara : 1968.

- Kurat, Yuluğ Tekin; Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, 2.b, Turhan Kitabevi, Ankara: 1986.
- Kurmuş, Orhan; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, 3.b, Savaş Yayınları, Ankara: 1982.
- Kushner, David; Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908) (Çev: Şevket-Serdar Türed v.d) Yurt Yayınları, İstanbul: 1979.
- Kutay, Cemal; Prens Sabahattin Bey-Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki, Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul: 1964.
- Kuyucak, Hazım Atıf; Para ve Banka, C.2, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul: 1948.
- Kütükoğlu, Mübahat S; Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 1974.
- Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev: Metin Kıratlı), 2.b, T.T.K, Ankara: 1984.
- Mardin, Şerif; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 2.b, İletişim Yayınları, İstanbul: 1983.
- Meclis-i Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, (Haz: İsmail Arar), Hürriyet Yayınları, İstanbul: 1986.
- Mehmet Selahattin Bey; İttihat ve Terakkinin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim (Haz: Ahmet Varol), İnkılâb-Yayınevi, İstanbul: 1989.
- Mehmet, Şemsettin; Zulmetten Nura, Tевsi Tabiat Matbaası, İstanbul: 1331.
- Nebioglu, Osman; Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: 1986.
- Noviçev, A.D; Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi

- (Çev: Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara: 1979.
- Okandan, Recai G; Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, 3.b, Fakülteler Matbaası, İstanbul: 1959.
- Okay, Orhan; Beşir Fuat-İlk Türk Pozitivist ve Natüralist, Hareket Yayınları, İstanbul: 1969.
- _____ ; Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi, M.E.B, İstanbul; 1988.
- Oran, Baskın; Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği-Kara Afrika Modeli, 2.b, Işık Yayıncılık, Ankara: 1980.
- Ortaylı, İlber; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2.b, Hil Yayın, İstanbul; 1987.
- _____ ; Türk İdare Tarihi, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara: 1979.
- Ökçün, A Gündüz; Tatil-i Eşgal Kanunu- 1909-Belgeler, Yorumlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara: 1982.
- _____ ; Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, 3.b, Hil Yayın, İstanbul: 1984.
- Özkaya, İnyetullah C; Osmanlıcılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti, Ekonomi Matbaası, İstanbul: 1952.
- Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ankara: 1984.
- _____ ; 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), Gerçek Yayınevi, İstanbul: 1988.
- Parla, Taha; Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm(Haz: Füsün Üstel-Sabir Yücesoy), İletişim Yayınları, İstanbul: 1989.
- Parvus, Efendi; Türkiye'nin Mali Tutsaklığı (Haz: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul: 1977.

Petrosyan, Yuriy. Aşatoviç; Sovyet Gözüyle Jön Türkler (Çev: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, Ankara: 1974.

Poolé, Stanley Cone; Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları (Çev: Can Yücel), 2.b, Yurt Yayınları, Ankara: 1988.

Prens Sabahattin; Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?(Yay: Muzaffer Sencer), Elif Yayınları, İstanbul: 1965.

_____ ; İttihat ve Terakki Cemiyeti İçin Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzâh, İstanbul: 1327.

Quataert, Donald; Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi (1881-1908), (Çev: Sabri Tekay), Yurt Yayınevi, İstanbul: 1987.

Ramsaur, E.E.; Jön Türkler ve 1908 İhtilâli(Çev: Nuran Yavuz), 2.b, Sander Yayınları, İstanbul: 1982.

Resneli, Niyazi; Balkanlarda Bir Gerillacı- Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları (Haz: İhsan Ilgar), Çağdaş Yayınları, İstanbul: 1975.

Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul: 1968.

Said Halim; Buhranlarımız,(Haz: M. Ertuğrul Düздаğ), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: Tarihsiz.

Sanders, Limon Von; Türkiye'de Beş Yıl(Çev: M. Şevki Yazman), Sander Yayınları, İstanbul: 1968.

Sencer, Oya; Türkiye'de İşçi Sınıfı, Boşuşu ve Yapısı, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul: 1969.

Sencer, Muzaffer; Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayınları, İstanbul: 1986.

Shaw, J. Stanford; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Çev: Mehmet Harmanlı), C.1-2, E Yayınları, İstan-

bul: 1982.

- Sülker, Kemal; 100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri, Gerçek Yayınevi, İstanbul: 1973.
- Şanda, Hüseyin Avni; 1908 İşçi Hareketleri, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1976.
- Şener, Sami; Osmanlı'da Siyasi Çözülme, İnkılâb Yayınevi, İstanbul: 1986.
- Şişmanov, Dimitri; Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965) (Çev: Ayşe Ragıp Zarakolu), 2.b, Belge Yayınları, İstanbul: 1990.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi; 19. y.y. Türk Edebiyatı Tarihi, 5.b, Pınar Yayınları, İstanbul: 1982.
- Tansu, Samih Nafiz; İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), Tan Matbaası, İstanbul: 1957.
- _____ ; İttihad ve Terakki İçinde Dönenler (Anlatan: Galip Vardar) İnkılâp Kitabevi, İstanbul: 1960.
- Teber, Serol; Paris Komünü'nde Üç Yurtsever Türk- Mehmet, Resat ve Nuri Beyler, De Yayınevi, İstanbul: 1986.
- Tevetoğlu, Fethi; Ömer Naci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1985.
- Timur, Taner; Osmanlı Çalışmaları, V Yayınları, Ankara: 1989.
- Toprak, Zafer; Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918), Yurt Yayınları, Ankara: 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer; Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, 3.b, Yenilik Basımevi, İstanbul: 1975.
- _____ ; Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Yedigün Matbaası, İstanbul: 1960.
- _____ ; Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Mesrutiyet Dönemi, C.1-2, 2.b, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1982.

tanbul: 1984.

- _____ ; Hürriyetin İlânı, Baha Matbaası, İstanbul: 1959.
- _____ ; Türkiye'de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, C.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1989.
- _____ ; İslâmcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul: 1962.
- Tuncay, Mete; Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), 2.b, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1967.
- Tüccarzade, İbrahim Hilmi; Türkiye Uyan, Kütüphane-i İslâm Askeri, Dersaadet; 1330.
- _____ ; Avrupalılaşmak Felâketlerimizin Esbabı, Kütüphane-i İslâm Askeri, Dersaadet; 1332.
- Ulubelen, Erol; İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye; Aykaç Kitabevi, İstanbul: 1967.
- Uzer, Tahsin; Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, 2.b, T.T.K, Ankara: 1987.
- Üçok, Çoşkun; Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara: 1975.
- Üçok, Çoşkun-Ahmet Mumcu; Türk Hukuk Tarihi, 5.b, Savaş Yayınları, Ankara: 1985.
- Ülken Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, C.1-2, Selçuk Yayınları, İstanbul: 1966.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; Çok Karıllılık ve Örtünme (Taaddüdü Zevcat ve Tesettür), Dizer Basımevi, İstanbul: 1956.
- Yahya Kemal; Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, 2.b, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul; 1976.
- Yalçın, Hüseyin Cahit; Siyasal Anılar (Haz: Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 1976.

Yalman, Ahmet Emin; Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz (1888-1918), C.1, Yenilik Basımevi, İstanbul: 1970.

Yerasimos, Stefanos; Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Çev: Babur Kuzucu), C.2, 5.b, Belge Yayınları, İstanbul: 1987.

D- MAKALELER

Abadan, Yavuz; "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat I, İstanbul: 1940, s. 31-58.

Ahmad, Feroz-Dankwart, A.Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.4-5 (1976), s. 245-263.

Akbayar, Nuri; "Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", T.C. T.A. C.5, İstanbul: 1985, s. 1238-1246.

Alkan, Mehmet; "Bir İttihat ve Terakki Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi", T.T. C.4, S.81, İstanbul: 1990, s. 47-51.

Arıkan, Zeki; "Mithat Paşa ve 1876 Anayasası'nın Savunusu", T.T. C.12, S.71, (1989), s. 23-25.

Barkan, Ömer Lütfi; "Tımar", Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul: 1980, s. 805-872.

_____;"XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri", İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul:1963, s.3-38.

_____;"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", Tanzimat I, İstanbul: 1940, s. 321-421.

Bilim, Cahit;"Tercüme Odası", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl:1,S.1, (1990), s. 29-45.

- Birinci, Ali;"İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Ni-
zamnamesi", T.T. C.9, S.52,(1988) s. 17-23.
- Çadırcı, Musa;"Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim
(1826-1839)", Bellekten, C.51, S.201, (1988), s. 215-240.
- _____;"Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-
1876)", IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bil-
diriler, C.2, Ankara: 1988, s. 1153-1161.
- Dölen, Emre;"Mühendislik Eğitimi", T.C.T.A. C.2, İstanbul:1985,
s. 511-516.
- Dumont, Paul;"20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Ha-
reketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlan-
mamış Kaynaklar", Toplum ve Bilim, Güz-3 (1977)
s. 31-51.
- Gülmez, Mesut;"Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma
Koşulları (1839-1919)", T.C.T.A. C.3, İstanbul: 1985,
s.792-802.
- _____;"Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası
ve Grev", Toplum ve Bilim, Kış-12, (1980), s. 50-65.
- _____;"Meclis-i Mebusan'da İş Yasası ve İşçi Sorunu
Üzerine Görüşmeler ve Tartışmalar", Amme İdaresi Dergisi,
C.15, S.3, (1982), s. 70-97.
- _____;"1909 Sendika Yasağı:Yasaklama Gerekçeleri ve Kar-
şı Savunmalar", Amme İdaresi Dergisi, C.15, S.4,(1982),
s.63-82,
- _____;"Mehmet Cavit Bey'in Sendika ve Grev Hakları Ko-
nusundaki Görüşleri", Amme İdaresi Dergisi, C.15,
S.2, (1982), s. 63-81.
- Güneş, İhsan;"II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", Ankara
Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merke-

zi Dergisi, Yıl:1, S.1, (1990), s. 169-271.

Güzel, Şehmuz; "Tanzimattan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grev-
ler", T. C.T.A, C.3, İstanbul: 1985, s. 803-828.

_____ ; "1908 Kadınları", T.T., C.2, S.7, (1984), s. 7-12.
Hanioglu, M. Şükrü; "Türçülük", T.C.T.A, C.5, İstanbul: 1985,
s. 1394-1399.

_____ ; "Osmanlı Devleti'nde Mesleki İçtima Akımı",
T. C.T.A, C.2, İstanbul: 1985, s. 382-386.

Işın, Ekrem; "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", T.T. C.9, S.51,
(1988), s. 22-27.

Inalcık, Halil; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu",
Belleten, C.28, S.112, (1964), s. 603-622.

Inan, Afet; "Vatan ve Hürriyet", Belleten, C.1, S.2, (1937),
s. 289-298.

Karal, Enver Ziya; "Tanzimattan Evvel Garplılaştırma Hareketleri",
Tanzimat I, İstanbul; 1940, s. 13-30.

_____ ; "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi",
Belleten, C.28, S.112, (1964), s. 581-601.

Kayıran, Mehmet; "III. Selim'e Sunulan Islahat Layihalarında As-
keri Eğitim", Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Dergisi, C.1, S.1 (1988), s. 127-145.

Kili, Suna; "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından
Değerlendirilmesi", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Edi-
törler: Ersin Kalaycıoğlu-Yaşar Sarıbay), İstanbul: 1966,
s. 89-102.

Koloğlu, Orhan; "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı
mı?" T.T. C.4, S.24, (1985), s. 16-19.

_____ ; "Enver Paşa Efsanesinde Alman Katkısı, (1908-1913)"
T.T. C.13, S.78, (1990), s. 10-14.

- Köker, Eser; "II. Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşına Kadın Hareketi", Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C.5, İstanbul: 1985, s. 1858-1859.
- Kızıdoğan, Hüsrev Sami; "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", Belleten, C.1, (1937). s. 619-625.
- Kurdakul, Necdet; "Osmanlı Basınında Serbest Piyasa Ekonomisi ve Ahmet Mithat Efendi", T.T., C.14, S.80,(1990), s. 20-22.
- Kurmuş, Orhan; "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, (1978), s. 183-209.
- Küçük, Cevdet; "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", T.C.T.A. C.4, İstanbul: 1985, s. 1007-1024.
- Landau, Jacob M. ; "Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Devrinde Bir Aydın ", IX.Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.2, Ankara: 1988, s. 1129-1139.
- Mardin, Şerif; "İslamcılık", T.C.T.A. C.5, İstanbul: 1985, s. 1400-1404.
- Ozankaya, Özer; "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesinin Düşünce Ortamı: Celâl Nuri'nin Rönesans ve Reform Dışında Kalışımıza İlişkin Görüşleri", Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllık, S.10, (1988), s. 139-164.
- Ökçün, A. Gündüz; "Osmanlı Meclis-i Mebusanında Bağdat Demiryolu Üzerine Yapılan Tartışmalar", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.25, N0:2, (1970), s.16-55.
- _____ ; "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, (Der: Osman Okyar), Ankara: 1975. s. 405-484.
- _____ ; "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913" Siyasal

- Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.30, S.1-4, (1977), s. 25-44.
- Pamuk, Şevket; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, (1978), s. 131-181.
- Sadıg, Muhammed; "Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: 3-4-5, S.5-20, (1966-1968) s. 5-20.
- Sahillioğlu, Halil; "Osmanlı Para Tarihinde Dünya ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, (1978), s. 1-38.
- Sakaoğlu, Necdet; "Tanzimat Okulları", T.T. C.12, S.72, (1989). s. 26-31.
- Shaw, Stanford J. ; "XIX. Yüzyılın Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I-II", T.T. C.13, S.76-77, (1990), s. 11-16 ve s. 40-47.
- Sungu, İhsan; "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat I, İstanbul; 1940, s. 777-857.
- Şehsuvaroğlu, Bedii N.; "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey", Belle-ten, C.23, S.90 (1959), s. 307-325.
- Şen, Ayşe; "Türkçülüğün Tarihinden: Enver Celaleddin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları", T.T. C.1, S.1, (1984), s. 15-19.
- Tan, Turgut; "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılarla Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.22, S.2, (1968), s. 285-326.

- Taner, Tahir; "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?" Muammer Rasit Sevgiye Armağan, İstanbul: 1956, s. 623-656.
- Tekeli, İhan-Selim İlkin; "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)(Editörler:Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara: 1980, s. 351-382.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal; "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat I, İstanbul: 1940. s. 289-320.
- Toprak, Zafer; "70. Yıldönümünde İttihat ve Terakkinin 1916 Kongresi I ", T.T. C.6, S.33 (1986), s. 5-10.
- _____;"İslam ve İktisat:1913-1914 Müslüman Boykotajı", Toplum ve Bilim,Bahar-29-30, (1985),s. 179-199.
- _____;"Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", Toplum ve Bilim, Kış-1-2, (1980), s. 41-49.
- _____;"Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi : Müessesatı Sanayide Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması(1910)", Toplum ve Bilim, Güz:27, (1984), s. 229-237.
- _____;"Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", T.T. C.9, S.9, (1988), s. 34-38.
- _____;"İttihat ve Terakki ve Teâl-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti", Toplum Ve Bilim, Güz: 43-44(1989), s. 183-189.
- _____;"Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler" Toplum ve Bilim, Kış:24, (1984). s. 69-81.
- _____;"İlân-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkeranesi" T.T. C.10, S.57, (1988), s. 45-50.

- Tuğlacı, Pars;"Çırağan Sarayı Olayı" T.T. C.14, S.82,(1990),
s. 48-49.
- Tunaya, Tarık Zafer;"Batılılaşma Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,C.1, İstanbul: 1983, s. 238-239.
- _____;"Türkiye'nin Siyasi Seyri İçinde İkinci Ön Türk Hareketinin Fikri Esasları", Tahir Taner'e Armağan, İstanbul: 1956, s. 167-187.
- _____;"Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garpçılık Cereyanı'", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,NO:3-4, (1948), s. 585-629 .
- Turan, Şerafettin;"II. Meşrutiyet Parlemtosu ve Dış Politikası", Türk Parlemtoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976,(Haz: Siyasi İlimler Türk Derneği), Ankara: 1976. s. 209-248.
- _____;"İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri", İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara: 1985, s. 66-85:
- _____;"Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi", İş ve Düşünce, S.182, (1956), s. 178-193.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı;"1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", Belleben, C.20, S.77, (1956), s. 103-174.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet;"Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat 1,İstanbul: 1940, s. 139-209.
- Yavuz, Erdal;"1908 Boykotu" Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,Özel Sayı, (1978), s. 163-181.

Yücekök, Ahmet;"Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparator-
luğu: 1838 Ticaret Sözleşmesi", Siyasal Bilgiler Fakül-
tesi Mecmuası, C.23, S.1, (1969), s. 381-425.